

С. Д. Лисенко, С. С. Лисенко

ДЖЕРЕЛА ДО РЕКОНСТРУКЦІЇ ВБРАННЯ НОСІЇВ КОМАРІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Наявні на сьогодні матеріали не дозволяють реконструювати одяг носіїв комарівської культури тшинецького культурного кола (ТКК) навіть гіпотетично, що не скасовує необхідності пошуку загальних особливостей костюмного комплексу та елементів вбрання. Джерелом для таких побудов є одночасне виявлення прикрас у закритих комплексах (поховання, скарби), їхнє розташування щодо кісток скелета, аналіз параметрів прикрас, емпіричні дослідження.

Ключові слова: доба пізньої бронзи, тшинецьке культурне коло, комарівська культура, прикраси.

Вступ. Однією із найважливіших рис матеріальної та духовної культури давнього суспільства є традиційний костюм та його елементи (Рабинович 1986; Доде 2005; Яценко 2006; Куприянова 2008). Однак для археологічних культур пізньобронзової доби Чорноморсько-Балтійського регіону не відомі ані залишки стародавнього одягу в похованнях, ані докладний образотворчий матеріал, що дозволяють відновити крій одягу, його просторову форму, манеру носіння, повний комплект вбрання. У зв'язку з цим наявні «реконструкції» костюма носіїв тшинецького культурного кола (Клочко 1998; Васіна 2003; Клочко, Васіна 2011) не можна визнати коректними, оскільки «розміщення наявних артефактів на довільно виконаних зображеннях одягу навряд чи слід вважати реконструкцією»¹ (Доде 2005, с. 307).

Матеріали як більш ранніх, так і останніх польових досліджень приводять до висновку, що достовірної відповіді на запитання «як виглядав костюм населення України епохи пізньої

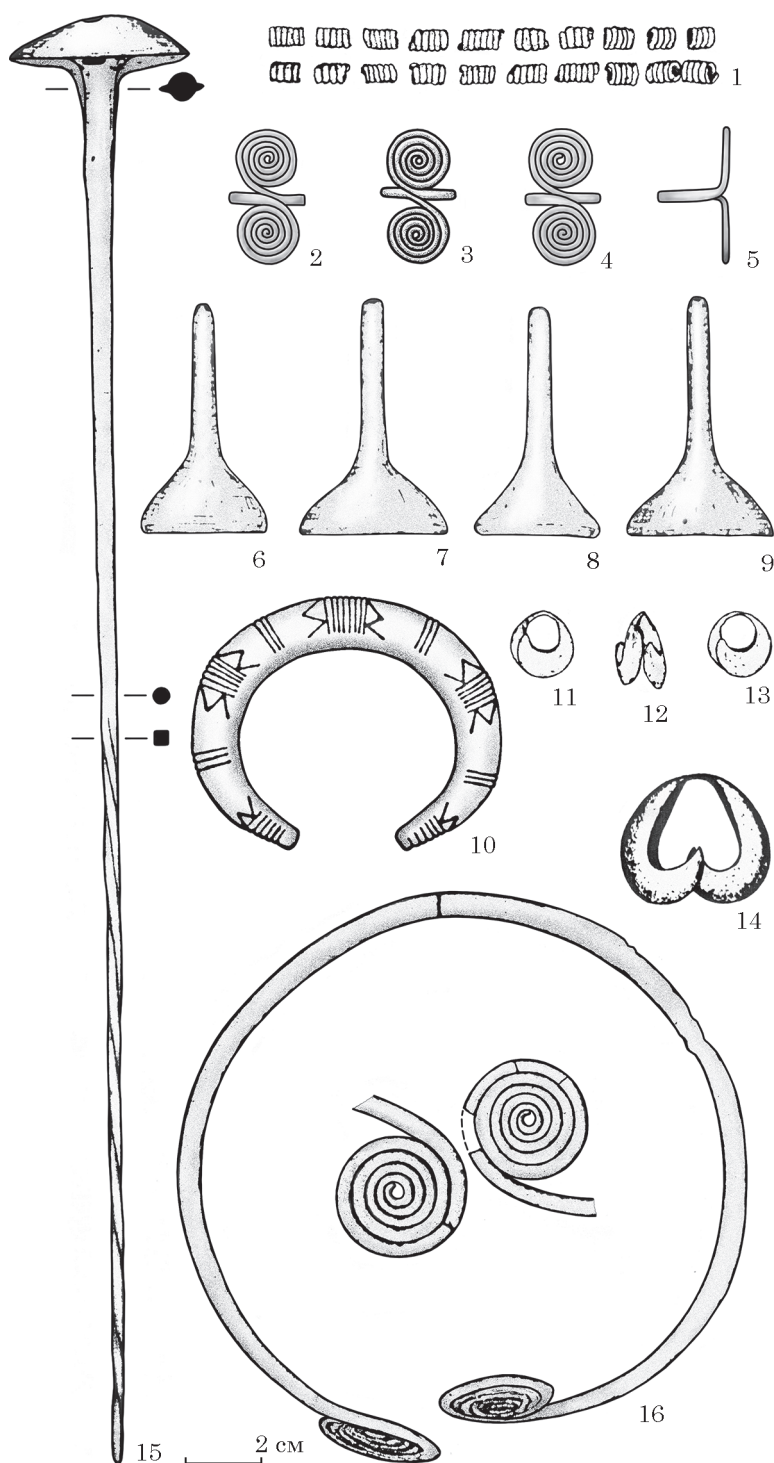
бронзи?», зважаючи на наявні сьогодні дані, дати не можливо (Лысенко С. С., Лысенко С. Д. 2014)². Об'єктивно це може бути пов'язано не лише зі станом вивченості території, а й з особливостями поховального обряду та характером ґрунтів, у яких практично не зберігається органіка.

Проте неможливість реконструкції стародавнього одягу як такої, не скасовує необхідності пошуку загальних особливостей костюмного комплексу та елементів вбрання. Джерелом для таких побудов є одночасне виявлення прикрас у закритих комплексах (поховання, ритуальні кургани / «зольники», скарби), інформація про розташування прикрас щодо кісток скелета, а також аналіз параметрів прикрас та емпіричні дослідження можливих варіантів їх носіння (Лысенко С. С. 2003; 2005a; 2005b; 2012; 2021; Лысенко С. С., Лысенко С. Д. 2012; 2017).

Все сказане повною мірою стосується також комарівської культури ТКК, поширеної за доби пізньої бронзи в лісостеповій зоні Північного Причорномор'я від Карпат до долини Дніпра (Північна Україна, Північна Молдова та Північно-Східна Румунія). Ранній та класичні горизонти комарівської культури датовані в межах XVII—XIII ст. до н. е., а разом із фінальним, білогрудівським горизонтом, її існування у значній частині ареалу може бути подовжене до XII—X ст. до н. е. (Swieszniakow 1967; Лысенко С. Д. 2005a; 2012; 2013; 2015b; 2017; Gyrski, Lysenko, Makarowicz 2003).

2. Це слід враховувати і під час створення музейних археологічних експозицій, щоб не чіпляти прикраси доби бронзи на стилізований етнографічний селянський одяг.

1. Тут і далі переклад цитат наш, — авт.

Стан джерел. До комарівської культури (разом із фінальним, білогрудівським етапом) загалом можна зарахувати близько 400 поховань³. Значну частину цих поховань було виявлено випадково під час будівництва або досліджено розкопками ще у другій половині XIX — першій

3. Крім того, існує ще певна кількість безінвентарних поховань доби пізньої бронзи, впускених у кургани, розташованих у південній та східній частині ареалу комарівської культури (у зоні взаємонакладання ТКК із культурними колами Бабине, зрубним, Сабатинівка—Ноа—Кослоджень), культурна атрибуція яких викликає певну складність.

Рис. 1. Комарів, курган 8, комплекс прикрас (за: Sulimirski 1968, fig. 26: 1—6)

Fig. 1. Komariv, barrow 8, complex of the adornments (after Sulimirski 1968, fig. 26: 1—6)

половині XX ст., тому інформація про ці дослідження часом уривчаста та суперечлива.

Менше третини відомих поховань містили металеві прикраси. Зумовлено це, зокрема, відсутністю значних родовищ міді в ареалі комарівської культури. Метал імпортувався насамперед із Карпато-Балканського регіону⁴, і металеві вироби були доступні явно не всім верствам населення (Гошко та ін. 2009, с. 106; Гошко 2011, с. 71—76).

Для прикладу, наведемо статистику за окремими пам'ятками, найбільш повно вивченими плановими розкопками. На *Комарівському могильнику* в Івано-Франківській обл. поховання комарівської культури виявлено у 31 кургані; прикраси знайдено лише у трьох (Sulimirski 1936; Swiesznikow 1967; Makarowicz 2010). На могильнику *Буківна* тієї ж області у різні роки розкопано 18 курганів комарівської культури; прикраси знайдено у чотирьох (Siwkówna 1938; Rogozińska 1959; Makarowicz, Lysenko, Koćkin 2013; Лысенко С. Д. и др. 2015; Макарович та ін. 2016; Makarowicz et al. 2018; Makarowicz 2019). На *Войцехівському могильнику* біля с. Колодяжне Житомирської обл. у 19 курганах комарівської культури, розкопаних у різні роки, виявлено 42 поховання; прикраси зафіксовано лише у восьми похованнях курганної групи 1 (Гамченко 1924; Лагодовська 1948; Лагодовська, Захарук 1956; Лысенко С. Д., Лысенко С. С. 2017; 2018). З 10 розкопаних курганів комарівської культури біля

м. *Нетішин* Хмельницької обл. бронзові прикраси знайдено лише у двох (Березанська, Гершкович, Самолук 1998; Березанська, Самолук 1999; 2002; 2003; Березанська, Гошко, Самолук 2004). На могильнику *Кордишів 8* у Тернопільській обл. у трьох курганах було зафіксовано

4. Питання щодо використання за доби пізньої бронзи самородної міді Волині та інших рудопроявів Середньої Наддніпрянщини, Волині, Галичини, Поділля залишається відкритим (Клочко 1994, с. 124; Маркус, Охріменко 2005, с. 315—316; Гошко 2011, с. 15—18).

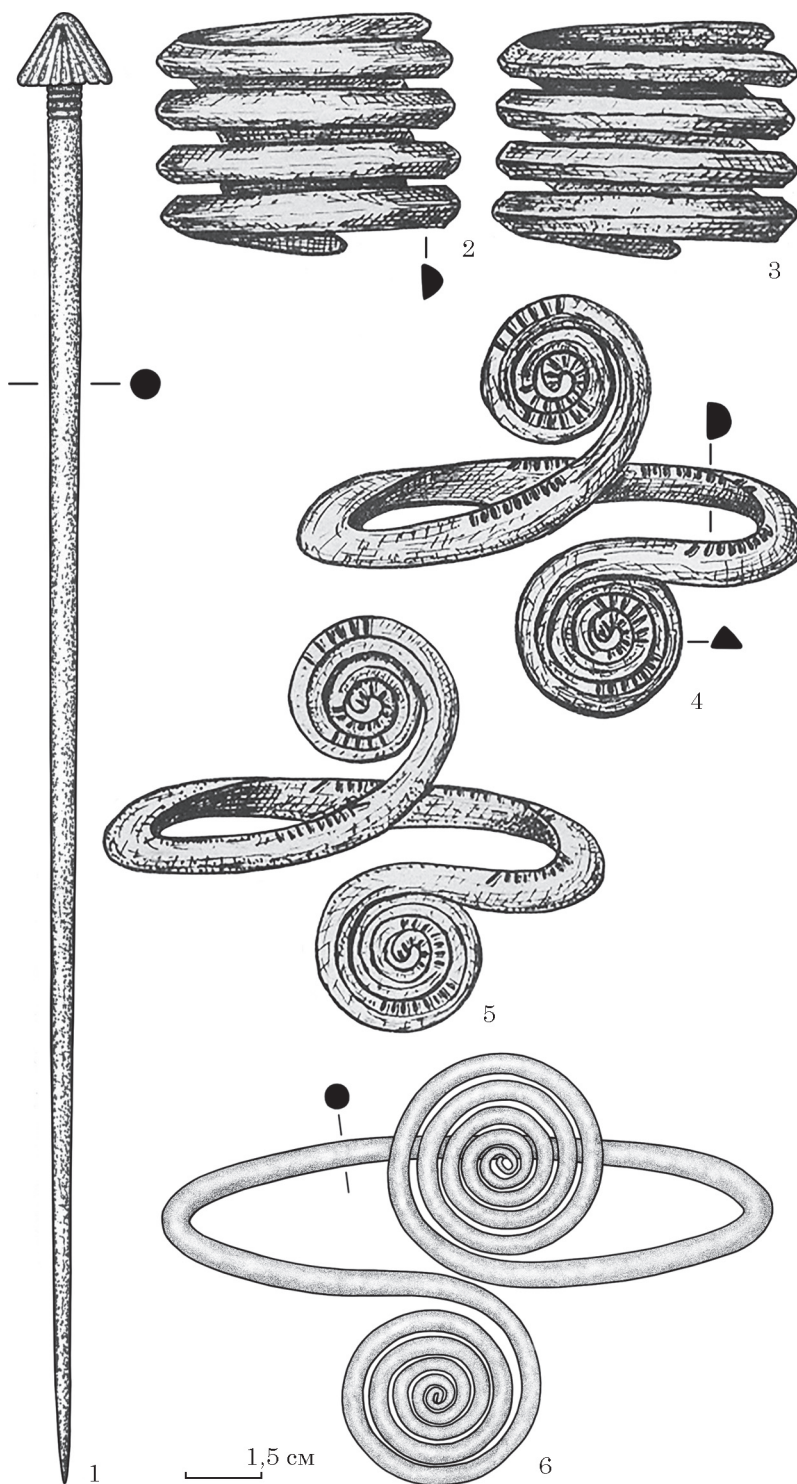
Рис. 2. Івання, курган 2, поховання 1, комплекс прикрас (за: Сवेशніков 1966/72, табл. 10: 11—17; Маркус, Охріменко 2010, рис. 1.24: 4)

Fig. 2. Ivannia, barrow 2, burial 1, complex of the adornments (after Svieschnikov 1966/72, tabl. 10: 11—17; Markus, Okhrimenko 2010, rys. 1.24: 4)

дев'ять поховань комарівської культури; прикраси знайдено у чотирьох похованнях (Льчишин 2016; Ягодинська, Льчишин 2020; Makarowicz et al. 2024). На *Малополовецькому могильнику* у Київській обл. до різних етапів комарівської культури зараховано 56 поховань; прикраси містили чотири поховання (Лысенко С. Д. 2007; Лысенко С. С. 2021, с. 247—252). На могильнику *Козаровичі* Київської обл. із дев'яти поховань епохи пізньої бронзи, бронзову прикрасу знайдено лише в одному (Лысенко С. Д. 2015а).

Винятком на цьому тлі є лише елітний *Гордіївський могильник* у Побужжі (Вінницька обл.), що складався із 40 поховань епохи пізньої бронзи, виявлених у 38 курганах. Металеві прикраси тут зафіксовано у 25 похованнях, а ще шість містили тільки дрібні прикраси з бурштину⁵ та одне — із кістки (Berezanskaia, Klosko 1998; Березанська, Клочко 2011). Однак зазначимо, що практично всі кургани Гордіївського могильника були якісно пограбовані ще в данину, тому для детальної реконструкції вбрання більшість з них також малоінформативні.

Закриті комплекси комарівської культури з прикрасами. В ареалі комарівської культури нами враховано 134 закриті комплекси, що містили прикраси (126 поховань і поховально-ритуальних пам'яток⁶

5. Зазначимо, що для Поділля бурштин також є предметом імпорту, незалежно від вирішення питання про його походження — з Балтики чи Волинського Полісся (Березанська, Клочко 2011, с. 60; Клочко 2011а, с. 114; Лысенко С. Д. 2015b, с. 225).

6. Як окремий комплекс розглядаються прикраси, які супроводжують одинарне поховання або пов'язані з окремим скелетом у колективному похованні. Якщо належність прикрас до певного скелету у колективному похованні не було встановлено або курган взагалі не містив людських решток, то знахідки з таких поховань / курганів враховувалися як один умовний комплекс.

та вісім скарбів), які локалізовані відносно 52 населених пунктів⁷.

Галицька (комарівська) група (рис. 1; 9: 1—2): *Берем'яни*, підплитове поховання 3 (Kirkor 1878, s. 9; Kozłowski 1928, s. 101; Swiesznikow 1967, s. 40, 53); *Буківна*, курган III 1937 р. (Siwkówna 1938, s. 67—69; Макаровіч та ін. 2016, рис. 6.206); *Буків-*

7. Усі посилання на окремі комплекси див. за наведеним нижче реєстром.

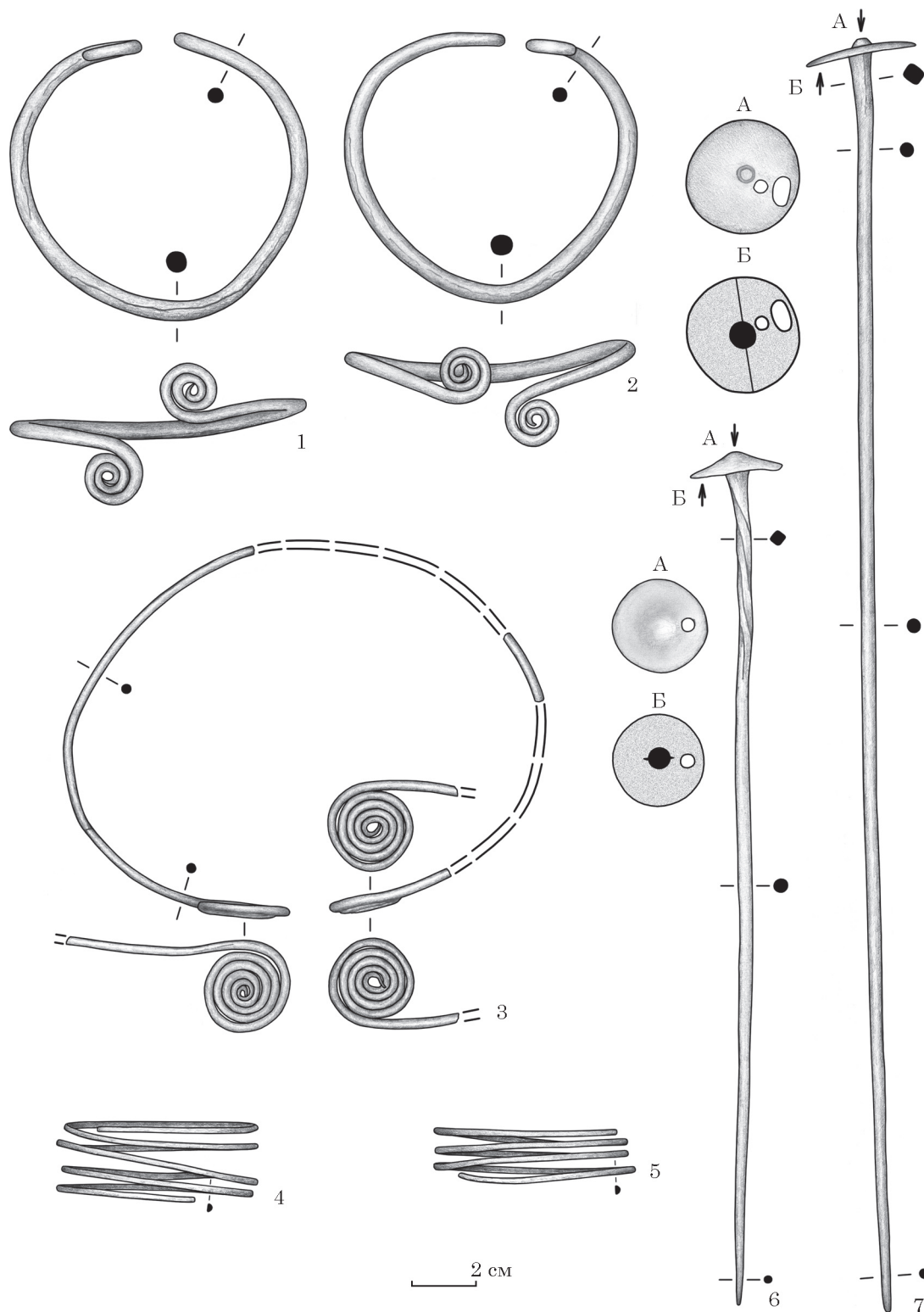

Рис. 3. Кордишів 8, курган 3 (2015), поховання 1, комплекс прикрас: 1—5, 7 — скелет 2; 6 — скелет 1 (розкопки М. О. Ягодинської та В. В. Ільчишина; рис. С. Д. Лисенка)

Fig. 3. Kordyshiv 8, barrow 3 (2015), burial 1, complex of the adornments: 1—5, 7 — skeleton 2; 6 — skeleton 1 (excavations by M. O. Yahodynska and V. V. Ilchyshyn; drawing by S. D. Lysenko)

на I 1/3⁸, 2/1, 3/1 (Лысенко С. Д. и др.

8. Тут і далі чисельник позначає номер кургану, знаменник — номер поховання або об'єкта у кургані; через дефіс вказано номер скелета у колективному похованні; римська цифра — номер курганної групи.

2015)⁹; Василів, поховання 1 (Свешніков 1967, с. 1); Городище 1/1 (Swiesznikow 1967, s. 52,

9. На Буківнянському могильнику всі поховання та інші об'єкти із розкопок 2010—2013 рр. у межах окремого кургану мають наскрізну нумерацію.

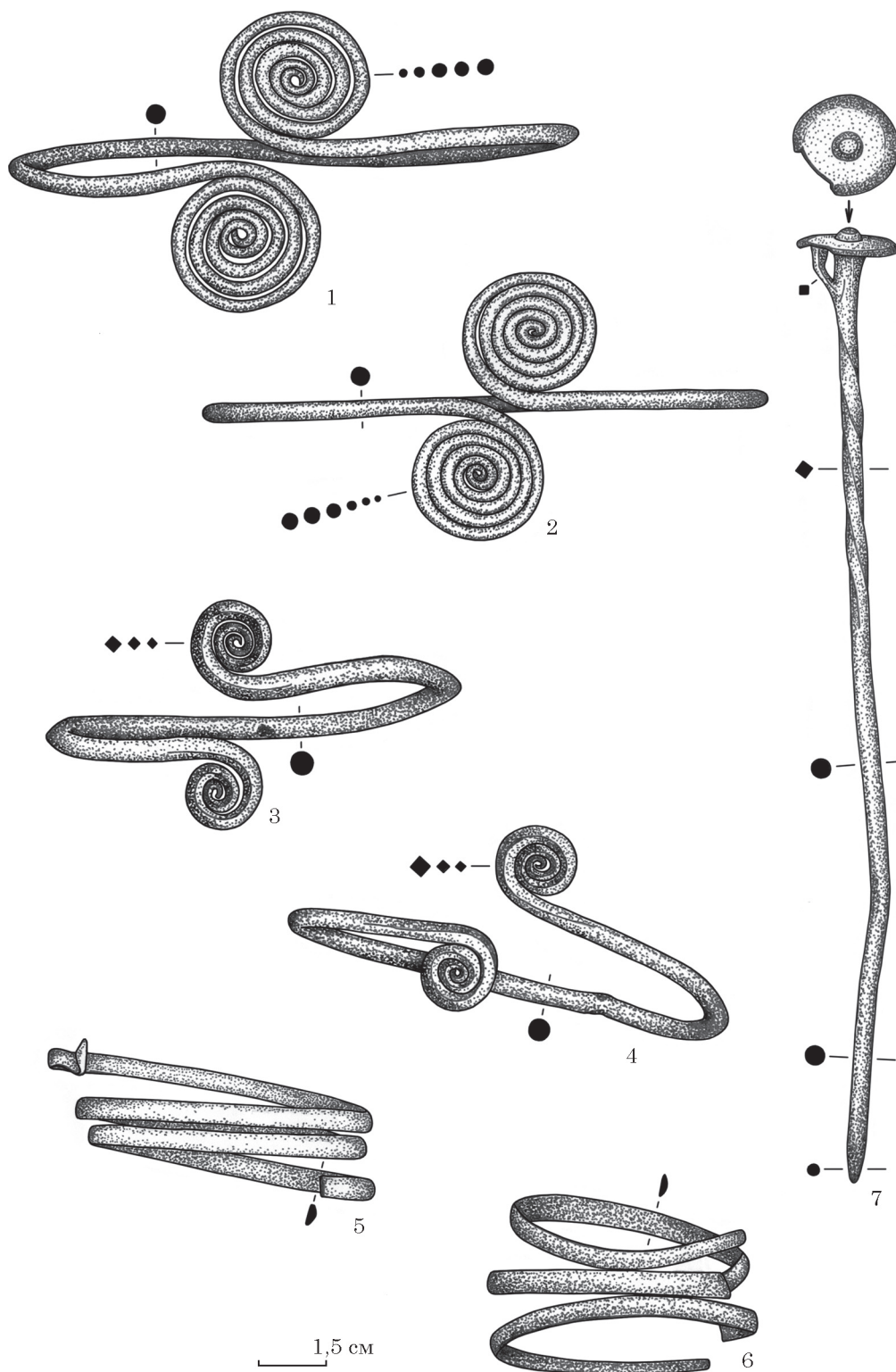

Рис. 4. Малополовецьке 3, комплекс 1, поховання 1, комплекс прикрас (за: Лысенко С. Д., Лысенко С. С. 2001, рис. 6—8)

Fig. 4. Malopolovetske 3, complex 1, burial 1, complex of the adornments (after Lysenko S. D., Lysenko S. S. 2001, rys. 6—8)

73, tabl. X: 7—10); *Кам'янка Бузька*, скарб (чи поховання?) (Kozłowski 1928, s. 54, 129; Swiesznikow 1967, tabl. XI: 1, 2); *Комарів* 6/1; 8/1; 28/1 (Sulimirski 1936; 1968, s. 107; Макаровіч та ін. 2016, рис. 10.74, 10.82—84); *Путятинці*, курган 1896 р. (Kozłowski 1928, s. 53,

101; Sulimirski 1968, s. 144; Макаровіч та ін. 2016, рис. 15.11—12); *Чижикив* (Swiesznikow 1967, s. 67, tabl. VII: 4—8).

Волинська група (рис. 2; 3; 7: 3—4; 8: 1—2; 9: 3—5; 13; 14: 3—5; 15: 7—11); *Боратин* (*Великий Боратин*), курган 1938 р. (Fitzke

Рис. 5. Малополовецьке 3, комплекс 7а, поховання 63, комплекс прикрас (за: Лысенко С. Д., Лысенко С. С. 2001, рис. 9)

Fig. 5. Malopolovetske 3, complex 7a, burial 63, complex of the adornments (after Lysenko S. D., Lysenko S. S. 2001, rys. 9)

1938, s. 128; Фітцке 2005, с. 100; Synkalowski 1961, s. 89)¹⁰; *Войцехівка I* 2/2¹¹, 2/3; 5/2¹²; 6/2 (Гамченко 1924, с. 66—94; Лагодовська 1948); 9/1, 9/2; 11/2; 12/1 (Лагодовська, Захарук 1956; Лысенко С. Д. 2019, с. 49—52); *Дитиничі* 1/1; 2/1 (Березанская 1972, с. 58—59); *Дорогоща* 1/2, 1/3, 2/2 (Винокур, Гуцал, Мегей 1995); *Івання* 2/1, 2/2, 2/4, 2/5, 3/1, 4/1)¹³ (Свешніков 1966; Свешников 1968); *Кордишів* 8 3/1, 3/4, 3/9, 3/10¹⁴ (Ільчишин 2016; Ягодинська, Ільчишин 2020, с. 274—276; Лысенко С. Д., Лысенко С. С. 2024, с. 42—

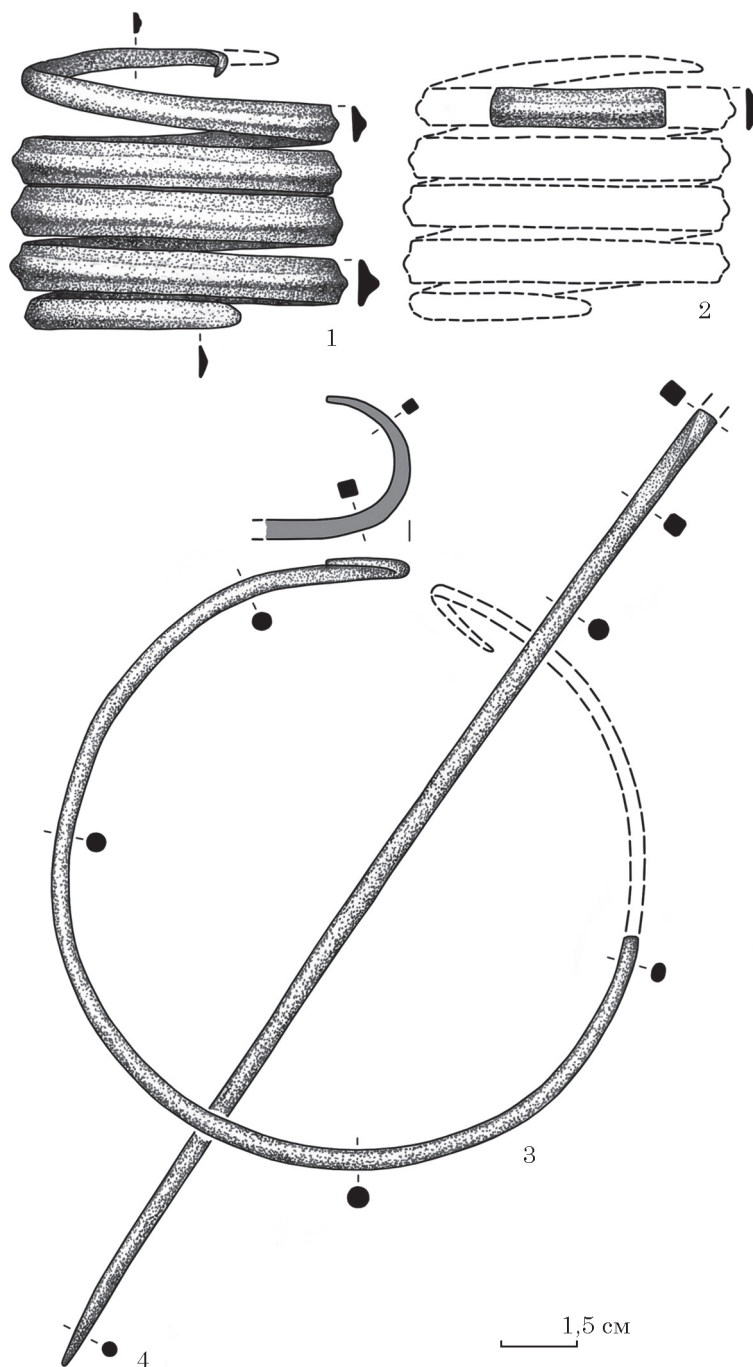
10. Я. Фіцке вважав, що курган з Великого Боратина, імовірно, належить до другого періоду доби бронзи. І. К. Свешніков зарахував цей курган до стжижовської культури, однак зазначав, що ані опису поховань, ані речей з кургану не збереглося, за винятком трьох пластинчастих пронизок (Свешніков 1974, с. 124, 127). Інші дослідники зараховують парні поховання з Великого Боратина, здійснені за войцехівським обрядом, до комарівської культури (Лагодовська, Захарук 1956, с. 73—74; Synkalowski 1961, s. 89; Бардецький, Ткач 2012, с. 155—156).

11. На Войцехівському могильнику кожен скелет із розкопок 1924 та 1949 рр. позначався як окреме поховання.

12. Аналіз співставлення опису у тексті, креслень та фотографій у звіті С. С. Гамченка, дають підстави вважати, що всі прикраси у колективному похованні Войцехівка 5/2—4 були пов'язані саме із похованням 5/2.

13. Кургани 3 (1938 р.) та 4 (1930-ті рр.) могильника Івання, зруйновані у передвоєнні роки, не мали номерів. Наскрізню нумерацію ввели автори для зручності посилання на комплекси (Лысенко С. С. 2021, с. 214).

14. У попередній публікації результатів розкопок 2019 р. це поховання, розташоване у південно-західній полі кургану 3 (2015 р.), було позначене під № 2 (Ягодинська, Ільчишин 2020, с. 274—276). Однак у 2015 р. № 2 вже був наданий похованню давньоруського часу (Ільчишин 2016, с. 262). Тому в останній публікації матеріалів доби бронзи з кургану 3 виникла плутанина. Поховання комарівської культури із розкопок 2019 р. залучено до наскрізної нумерації поховань під № 2, а на плані кургану позначено в його центральній частині, ймовірно, на місці давньоруського поховання (Makarowicz et al. 2024, fig. 4, tabl. 1).

48; Makarowicz et al. 2024); *Корнін* (Маркус, Охріменко 2010, рис. 1.23: 8; Гошко 2011, с. 48, рис. 17: 7); *Кустівці*, курган 1852 р. (Kostrzewski 1924, s. 182; 1927, s. 113—114; 1928; Березанская 1972, с. 58, рис. 17); *Майдан-Липно / Кругле Поле*, скарб 2003 р. (Маркус, Охріменко 2005, с. 316, рис. 11); *Мала Осниця* (Охріменко, Маркус 2005, с. 448); *Нетішин I* 12 / яма 6 (Березанская, Самолюк 2003, с. 6—7, рис. 21: 1); *Нетішин III* 8/1, 8/2, 8/3, 8/4 (Березанська, Гошко, Самолюк 2004)¹⁵; *Пересопниця*, скарб

15. Розкопані кургани біля м. Нетішин мають наскрізню нумерацію в межах усіх курганих груп, дослідження на яких проводилися протягом 1998—2003 рр.

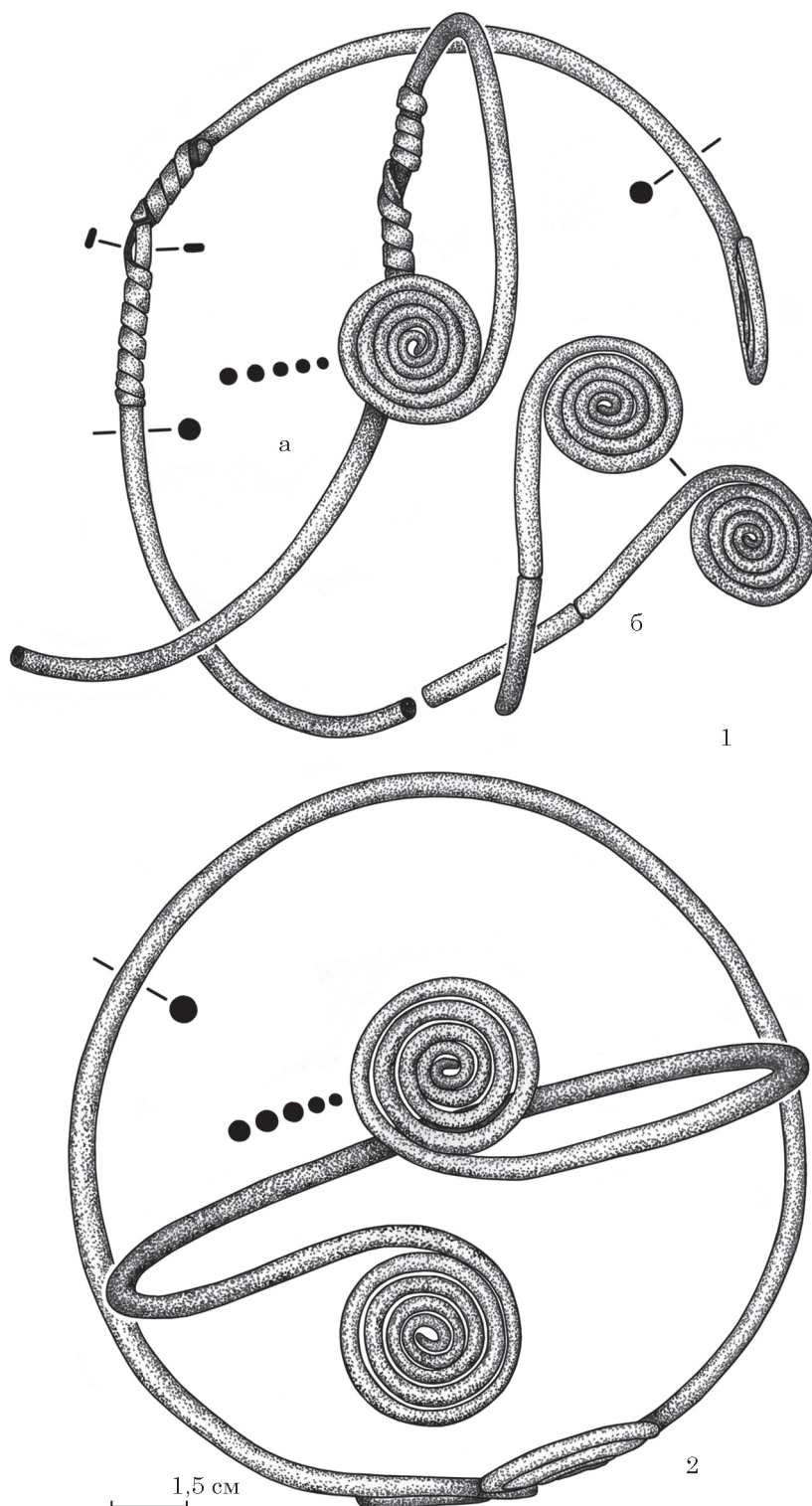

Рис. 6. Малополовецьке 3, комплекс 7а, поховання 68, комплекс прикрас (за: Лысенко С. Д., Лысенко С. С. 2001, рис. 10)

Fig. 6. Malopolovetske 3, complex 7a, burial 68, complex of the adornments (after Lysenko S. D., Lysenko S. S. 2001, rys. 10)

1936 р. (Cynkałowski 1961, s. 88—89, tabl. IX: 6—9; Węgrzynowicz 2001, s. 41, rys. 33: а—е); Полян 1 / насип (Березанская, Самолюк 2004, с. 11, табл. А); Скурч (Скирче), курган 1892 р. (Kostrzewski 1927, s. 111—113; Kozłowski 1928, s. 102, tab. XIII; Cynkałowski 1961, s. 89); Смор-

два, ґрунтове поховання (Свешников 1990, с. 84; Маркус, Охріменко 2005, с. 332); Унійв (Ставищани), курган (?) 1856 р. (Kozłowski 1928, s. 103; Sulimirski 1968, р. 169); Устенське Друге (Дермань Друга), ґрунтове поховання (Свешников 1990, с. 84; Маркус, Охріменко 2005,

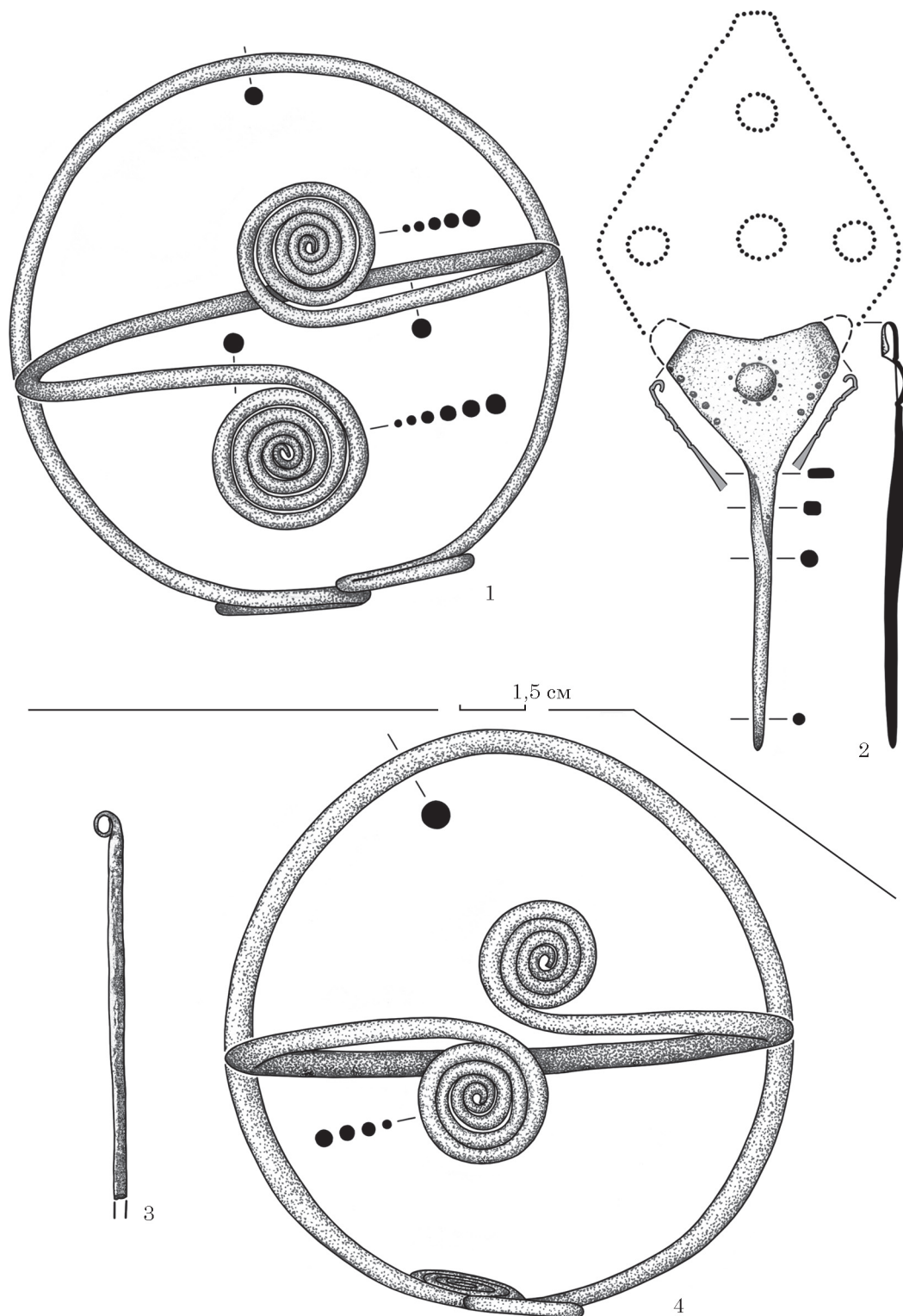

Рис. 7. Комплекси прикрас: 1, 2 — Малополовецьке 3, комплекс 7а, поховання 72; 3, 4 — Войцехівка I, курган 2, поховання 3 (за: 1, 2 — Лысенко С. Д., Лысенко С. С. 2001, рис. 11; 3, 4 — Гамченко 1924, № 46, фото 85, 98; Лысенко С. Д. и др. 2005, рис. 12: 1)

Fig. 7. Complexes of the adornments: 1—2 — Malopolovetske 3, complex 7a, burial 72; 3—4 — Voitsekhivka I, barrow 2, burial 3 (after: 1—2 — Lysenko S. D., Lysenko S. S. 2001, rys. 11; 3, 4 — Gamchenko 1924, N 46, foto 85, 98; Lysenko S. D. et al. 2005, rys. 12: 1)

с. 334; Лысенко С. С. 2021, рис. 25: 3); *Чаруків*, курган 1930-х рр. (Березанская 1972, с. 200); *Черськ*, курган 1933 р. (Cynkałowski 1961, s. 89; Swiesznirow 1967, s. 41—42, 66, tabl. XII: 2;

Березанская 1972, с. 60, 200); *Шепель*, курган 1938 р. (Fitzke 1938, s. 128; Cynkałowski 1961, s. 89; Березанская 1972, с. 200; Фітцке 2005, с. 100).

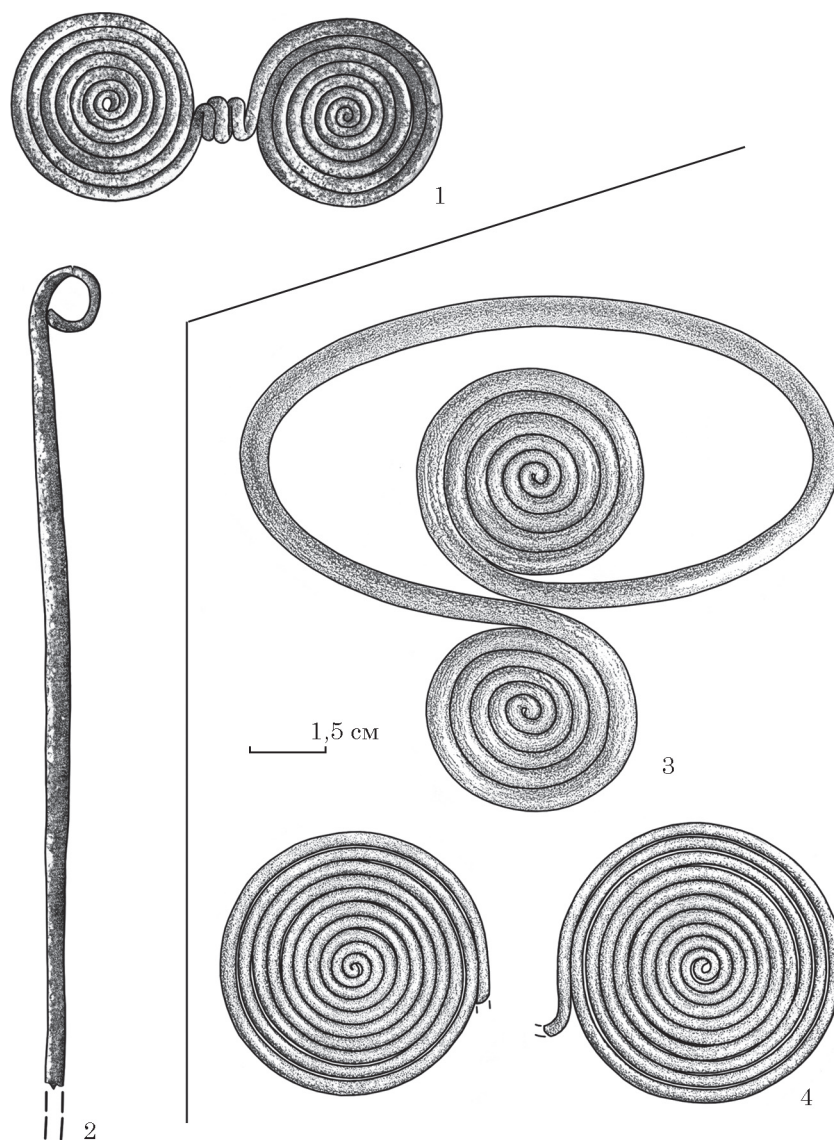

Рис. 8. Комплекси прикрас: 1, 2 — Войцехівка I, курган 6, поховання 2 (за: Гамченко 1924, № 46, фото 93, 95); 3, 4 — Теклине, курган CCCXLVII, поховання 1 (за: 1, 2 — Гамченко 1924, № 46, фото 93, 95; 3, 4 — Бобринский 1901, табл. II: 4, 9)

Fig. 8. Complexes of the adornments: 1, 2 — Voitsekhivka I, barrow 6, burial 2; 3, 4 — Teklyne, barrow CCCXLVII, burial 1 (after: 1, 2 — Gamchenko 1924, N 46, foto 93, 95; 3, 4 — Bobrinskii 1901, tabl. II: 4, 9)

Києво-черкаська група (рис. 4—6; 7: 1—2; 8: 3—4; 12; 15: 1—6): *Вергуни*, поховання 5, 14, 19, 35 (Куштан 2013, рис. 76); *Гуляй-Город* 41/2 (Бобринский 1887, с. 102, табл. VIII: 14, 16; IX: 7, 8, 15; Березанская 1972, с. 59—60; Лысенко С. Д. и др. 2005, с. 152—153); *Журавлиха* 3/5 (Ковпаненко, Ричков 2004, с. 67; Лысенко С. С. 2021, с. 210)¹⁶; *Заломі* (Панченко 2017, с. 336, рис. 3: 2—3); *Канів/Пилипенкова Гора*, поховання 1 (Бондар 1972, с. 88); *Козаровичі / Бусловка*, поховання 43 (Лысенко С. Д., 2015а, рис. 6—7); *Лука-Райковецька*, скарб 1948 р.

(Тереножкин 1957, с. 58; Гончаров 1963, с. 290; Березанская 1972, с. 199); *Малополовецьке-3* 1/1, 7а/63, 7а/68, 7а/72¹⁷ (Шишкін, Лысенко 1996; Лысенко С. Д., Лысенко С. С. 2001); *Переяслав*, скарб 1886 р. (Рудинський 1928, с. 41, табл. IV: 1—4); *Старосілля*, скарб 1977 р. (Телегін 1982; Куштан 2020); *Текліне* 347/1 (Бобринский 1901, с. 18, табл. II: 4, 9; Березанская 1972, с. 60); *Трипілья*, скарб (Черных 1976, с. 197, табл. XLV: 1—5); *Троянів*, курган 1896 р. (Антонович 1901, с. 95; Березанская 1972, с. 59); *Худяки* 1/4 (Куштан 2013, рис. 82:

16. Поховання росташоване в ареалі києво-черкаської групи ТКК та за 14С датоване XV ст. до н. е. (Лысенко С. Д. 2005а, табл. IV). Можливо, воно пов'язане із постбабинським населенням, змішаним у лісостепу Середнього Подніпров'я із комарівським.

17. Для Малополовецького-3 нумерація поховань наскрізна для всього могильника. За характером скупчення поховань та деякими іншими ознаками реконструюються курганні та ритуально-поховальні міжкурганні комплекси, які також мають наскрізну нумерацію.

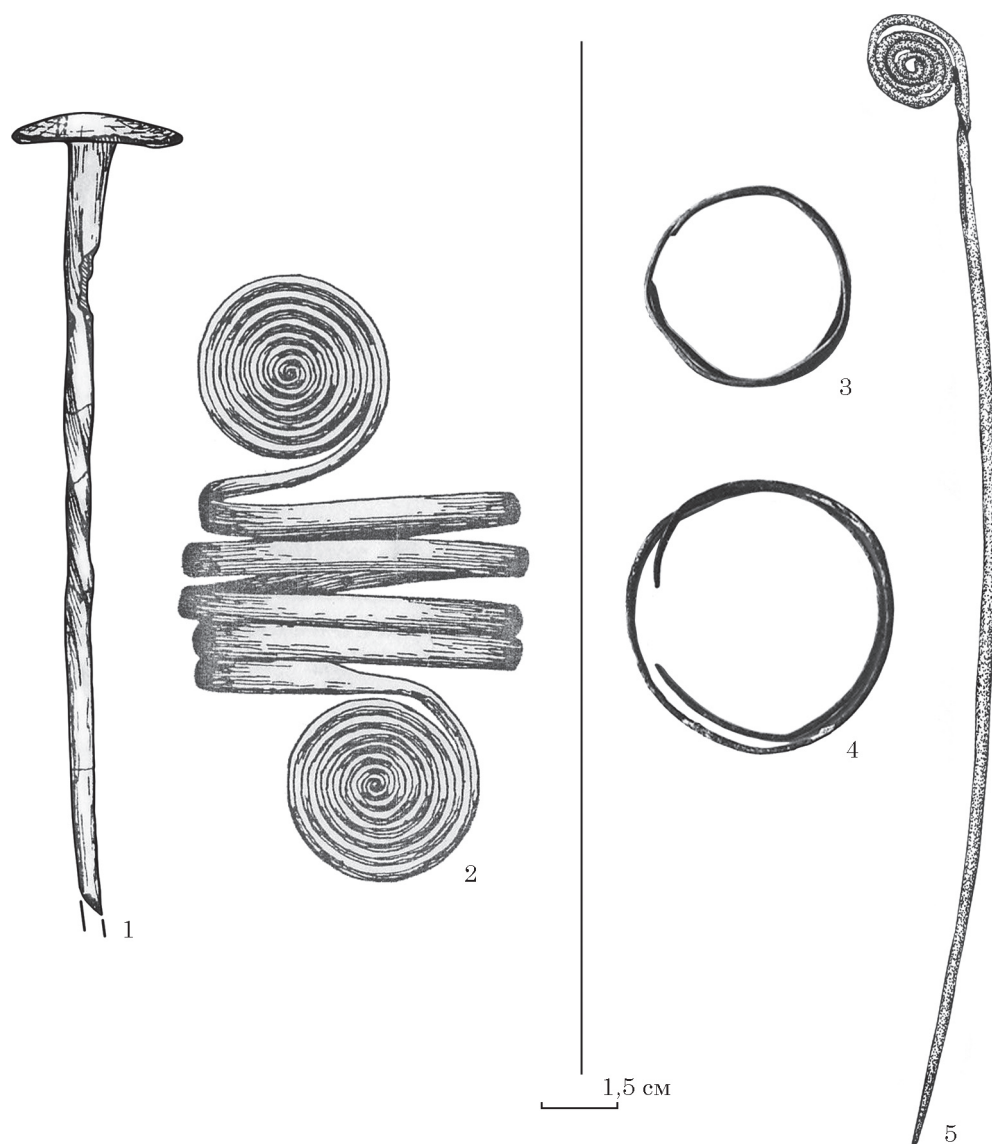

Рис. 9. Комплекси прикрас: 1, 2 — Буківна, курган III (1937 р.); 3—5 — Войцехівка I, курган 5, поховання 2 (за: 1, 2 — Sivkovna 1938, rys. 1, 2; 3—5 — Гамченко 1924, № 46, фото 87, 88, 97)

Fig. 9. Complexes of the adornments: 1, 2 — Bukivna, barrow III (1937); 3—5 — Voitsekhivka I, barrow 5, burial 2 (after: 1, 2 — Sivkovna 1938, rys. 1, 2; 3—5 — Gamchenko 1924, N 46, foto 87, 88, 97)

13—16); *Чорногородка 2*, скарб 2012 р. (Лысенко С. С., Лысенко С. Д. 2015); *Яжберень II 1/1* (Гамченко 1924, с. 38).

Подільська група (рис. 10; 11; 14: 1—2): *Бар*, курган 1882 р. (Kostrzewski 1924, s. 182; Swiesznikow 1967, tabl. XIV: 1—2; Sulimirski 1968, p. 171); *Білий Камінь*, поховання 2, 3, 6 (Макаревич 1940, с. 465); *Гордіївка*, кургани 2, 3, 5—18, 21, 23—28, 31—35, 37, 38, 41, 42¹⁸ (Ло-

бай 1986; Березанская, Лобай 1987; 1988; Березанська, Лобай 1994; Berezanskaia, Ключко 1998; Березанская 1999; Березанська, Ключко 2011)¹⁹; *Мошурів* (розкопки С. М. Рижова; Лысенко С. С. 2002, с. 119); *Печера 1* (5), 2 (7), 5 (8) (Рыбалова 1961, с. 21—23); *Собківка*, зольник 1949 р. (Тереножкин 1961, с. 104); насипи 1, 5, 7 (1951—1952 рр.; Березанська, Тітенко 1954,

18. У монографії С. С. Березанської та В. І. Ключка (2011 р.) під номерами 41 та 42 представлено два кургани, досліджені експедицією Вінницького музею у 1995 р. Однак у звіті про розкопки за 1988 р. під цими ж номерами проходять два кургани ямної культури. Вони ж позначені і на плані могильника як у звіті 1988 р., так і в публікації 2011 р. (Березанская, Лобай 1988, табл. II; XXXIX—XLII; Березанська, Ключко 2011, рис. 1).

19. Можливо, що з якогось із пограбованого вже у наш час кургану, розташованого неподалік від Гордіївського могильника (?), походить і т. зв. «спадок бабуні» на Вінниччині (золоті предмети: багатоспиральний браслет, три листоподібні підвіски, 41 спіральна пронизка, пластина-накладка на дерев'яну посудину), який було конфісковано та передано до Вінницького музею, але потім повернуто за рішенням прокуратури приватному колекціонеру (Ключко В. І. 2011b, с. 252—253, рис. 13).

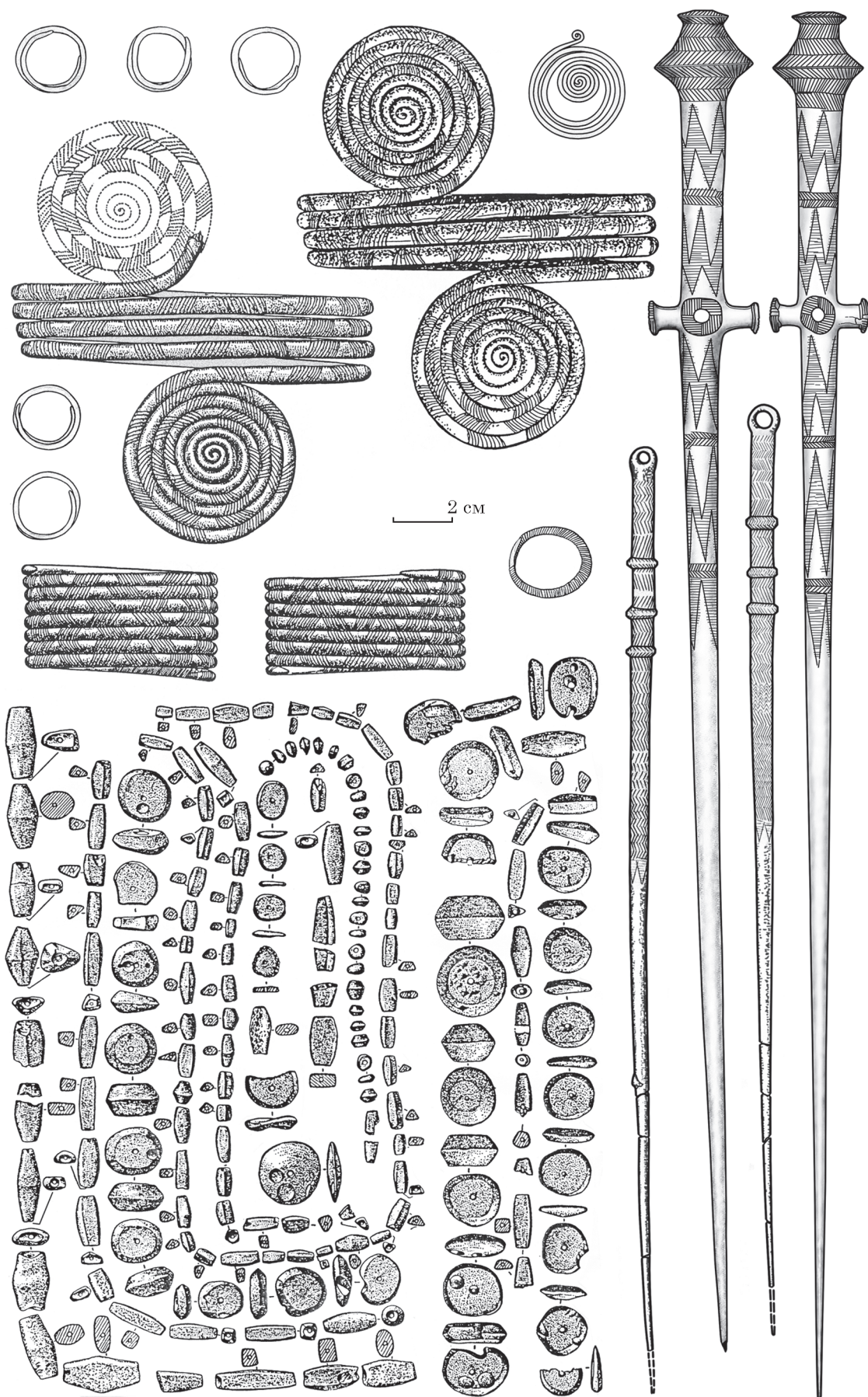

Рис. 10. Гордіївка, курган 16, комплекс прикрас (за: Лобай 1986, табл. XXXI—XXXIV; Berezanskaja, Klochko 1998, tabl. 27—31)

Fig. 10. Hordiiivka, barrow 16, complex of the adornments (after: Lobai 1986, tabl. XXXI—XXXIV; Berezanskaja, Klochko 1998, tabl. 27—31)

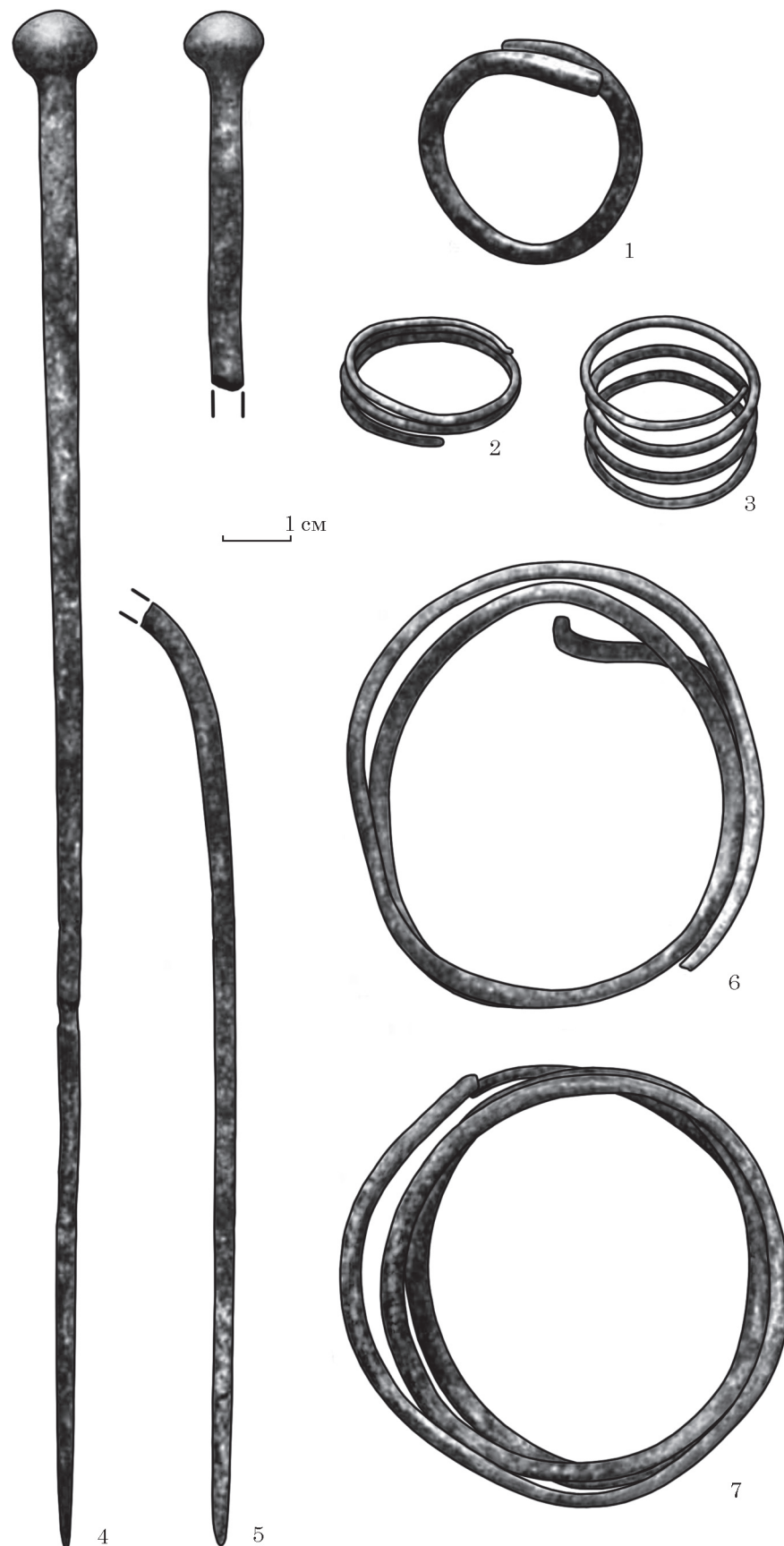

Рис. 11. Чоботарка, курган 1930 р., комплекс прикрас: 1 — нижче рівня черепів; 2 — скелет 2; 3—7 — скелет 1 (за: Козловська 1930, табл. IV)

Fig. 11. Chobotarka, barrow (1930), complex of the adornments: 1 — below the level of the skulls; 2 — skeleton 2; 3—7 — skeleton 1 (after: Kozlovskaya 1930, tabl. IV)

с. 121—125)²⁰; *Умань* (Тереножкин 1961, с. 45); *Чоботарка (Заболотне)*, курган (?) 1929 р. (Козловська 1930).

В ареалі *молдовсько-буковинської групи (Костіша)* поховання із прикрасами нам невідомі (Florescu 1970; Дергачев 1986, с. 146—152; Savruc, Dumitroaia 2001)²¹.

Більшість із зазначених комплексів належать до раннього, раньо- та пізньокласичного горизонтів комарівської культури (XVII—XIII ст. до н. е.). До фінального, білогрудівського горизонту (XII—X ст. до н. е.), належать комплекси з Городища, Вергунів, Залом, Білого Каменю, Мошурова, Печери, Собківки, Трипілья, Умані та курганів 31—35, 37, 38 Гордіївського могильника.

Скарби з Пересопниці та Чорногородки 2 було вміщено всередину тюльпаноподібних посудин тшинецького типу²². Скарб із Майдан-Липно знайдено поряд із вогнищем у житлі (?). Інформація щодо умов виявлення інших скарбів уривчаста і значною мірою побудована на повідомленнях місцевих жителів або взагалі відсутня.

На відміну від скарбів тшинецької культури ТКК у Польщі (Дратов, Ставищице), що містили по кілька десятків речей (Miśkiewicz 1978, s. 178—189), а також скарбів із Галичини, Буковини та Волині періоду BrD—HaA (Грушка, Жабокруки, Хотимир, Кіцмань, Коровія, Войцехівка VI та ін.) та HaB, що належать до часів експансії на схід культур карпато-дунайського гальштату та складаються значною мірою із металевих бруків та литків металу (Kozłowski 1928, s. 53; Крушельницька 1985, с. 52—53; Пивоваров, Ільків 2009; Ільків 2010, с. 46—47; Бандрівський 2014; Лисенко С. Д., Лисенко С. С. 2021), скарби власне комарівської культури раннього та класичного періодів невеличкі, «камерні». Складається враження, що речі, які входили до них, були особистими речами окремих індивідів, що дає підстави також залучати їх для реконструкції особистого вбрання.

Загальну характеристику комплексу прикрас комарівської культури доповнюють знахідки зі зруйнованого культурного шару могильників,

20. П. Курінний, перший дослідник насипів у Білогрудівському лісі, вважав їх курганным могильником (Курінний 1926). Курганоподібні «зольники білогрудівського типу» із Піківця, Собківки та ін. за будовою майже нічим не відрізняються від багатьох курганів комарівської культури, досліджених на могильниках Буківна, Дорогоща, Нетішин, Полян, Войцехівка IV, Печера. Тому вважаємо за можливе розглядати всі ці споруди в одному ряду з ритуально-поховальними пам'ятками, інтерпретація яких залишається відкритою.

21. До групи Костіша загалом можемо зарахувати лише три кільця із подвоєного дроту (Noppenringe), знайдені на поселенні Сіліштя (Siliştea; Румунія, jud. Neamţ) (Savruc, Dumitroaia 2001, р. 46, 49, pl. 40: 1—3), які, можливо, пов'язані із розтягнутим скарбом (?).

22. Цілком можливо, що ці скарби також могли бути свого роду кенотафами (?).

знахідки на поселеннях та випадкові знахідки окремих речей. Серед останніх трапляються і типи, які не зафіксовані у закритих комплексах, але можуть бути зараховані до різних етапів комарівської культури²³ (Лисенко С. С. 2021).

Статеві-вікові визначення. В археологічній літературі, присвяченій добі бронзи, поширене упередження, що наявність прикрас у похованні обов'язково є ознакою жіночої статі похованого. Тому — за самим фактом наявності прикрас — поховання часто вже під час описання позначаються як «жіночі» (наприклад: Гамченко 1924; Лагодовська 1948; Свешников 1968; тощо). Але для доби пізньої первісності та класоутворення таке твердження навряд чи можна вважати справедливим. Без антропологічних визначень, здійснених фахівцями-антропологами, будь-які статеві-вікові реконструкції залишаються щонайменше спірними.

Однак справа в тому, що таких опублікованих статеві-вікових визначень, здійснених фахівцями, для всього масиву комарівської культури (враховуючи і білогрудівський горизонт) у нас є дуже мало. Серед них: чотири поховання з *Малополовецького 3* (Литвинова 2001); парне поховання 9/1-2 у курганній групі 1 *Войцехівського могильника* (визначення Т. С. Кондукторової; Лагодовська, Захарук 1956, с. 71)²⁴; два парних поховання з кургану 8 у *Нетішині* (визначення Л. В. Литвинової; Березанська, Гошко, Самолюк 2004, с. 114); три парних та одне колективне поховання з *Кордишева-8* (визначення О. Д. Козак; Ільчишин 2016, с. 270; Makarowicz et al. 2024, tabl. 1); п'ять поховань *Гордіївського могильника* (Литвинова 2011)²⁵.

На *Малополовецькому* могильнику прикраси знайдено у похованнях жінки 35—40 років та підлітка (1/1); дорослих чоловіка та жінки (7a/63); зрілого чоловіка (7a/68); дитини у віці другого дитинства (7a/72-2)²⁶. У парному по-

23. Серед таких прикрас: шпилька кіпрського типу (Пуятинці), гривна типу Сенява (Олесько), двоспиральні пластинчасті браслети лужицького типу, великі місяцеподібні пластинчасті підвіски тощо.

24. Загалом краніологічна серія з курганної групи 1 (1949 р.) Войцехівського могильника складається з трьох чоловічих та трьох жіночих черепів (Кондукторова 1979; цит. за: Литвинова, Лисенко 2012).

25. Опубліковані також загальні результати антропологічних визначень могильника білогрудівського горизонту Залом на Кіровоградщині (Круц, Литвинова 1994), однак за публікацією їх неможливо співвіднести з певними похованнями.

26. Всі згадані поховання на Малополовецькому було здійснено за обрядом розчленування (демембрації), а прикраси в них слід розглядати, швидше, як поховальні дари, а не елементи власне поховального вбрання. Крім того, склепіння черепа підлітка у похованні 1/1, біля якого лежала більшість прикрас, ймовірно, також є не залишками другого похованого, а свого роду «інвентарем» (Лисенко С. Д. 2015с, с. 93).

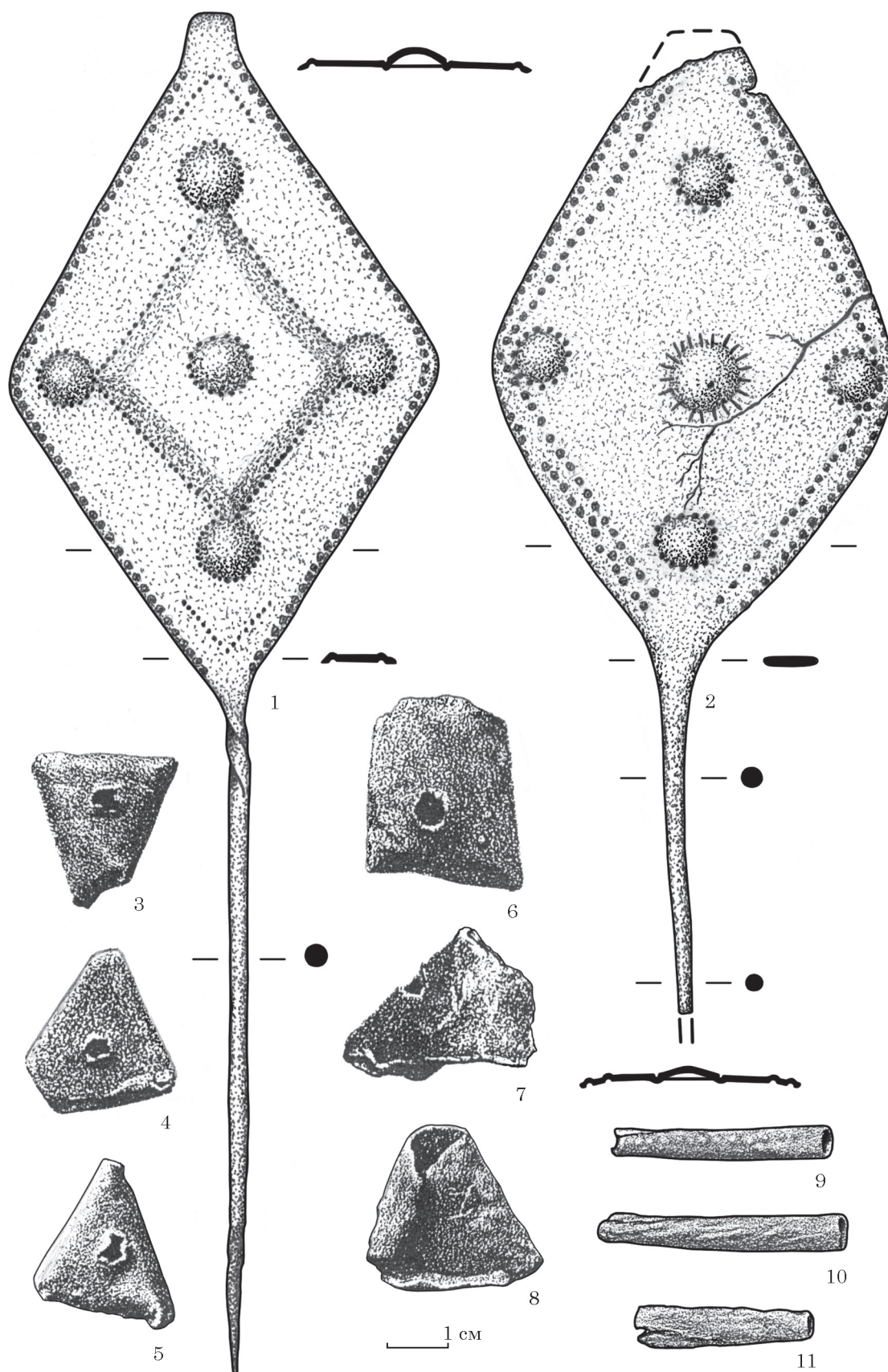

Рис. 12. Гуляй-Город, курган ХЛІ, комплекс прикрас біля скелетів 1 та 2 (за: Бобринский 1887, табл. VIII: 14, 16; IX: 15; Лысенко С. Д. и др. 2005, рис. 1; 2: 1)

Fig. 12. Huliai-Horod, barrow ХLI, skeletons 1 and 2, complex of the adornments (after: Bobrinskii 1887, tabl. VIII: 14, 16; IX: 15; Lysenko S. D. et al. 2005, rys.1; 2: 1).

хованні з *Войцехівки*, скелет 9/1 належав чоловікові, скелет 9/2 — жінці. У *Нетішині* було поховано чоловіка 25—30 років (8/1), дорослого 25—30 років (8/2), жінку 25 років (8/3) та чоловіка 45—50 років (8/4). У *Кордишеві* із прикрасами поховано жінку віком від 20—25 до 35—45 років (3/1-1, 3/1-2, 3/9-N, 3/10-3), чоловіка 30—35 років (3/4-S) та дітей 5—6 та 9—11 років (3/10-4, 3/10-5). На *Гордіївському* могильнику всі антропологічно визначені кістяки належали чоловікам від 25—30 до 35—40 років (27/1, 32/2, 33/1, 35/1, 37/1).

Як бачимо, прикраси було знайдено у похованнях як жінок, так і чоловіків. Чіткої диференціації прикрас різних категорій та типів за статтю не спостерігається. Отже, невизначеною в більшості випадків залишається навіть основа для реконструкції костюма — жіночого чи чоловічого (?).

Розподіл прикрас за категоріями та сировиною. Весь комплекс прикрас комарівської культури може бути поділений на дев'ять основних категорій. Головні з них три, найбільш масивні, що входили до всіх найбагатших комплексів: *шпильки*, *браслети* та *шийні гривни*. Ще за п'ятьма категоріями розподілено дрібніші прикраси: *фібули* (зокрема двоспиральні брошки-фібули), *кільця* (зокрема персні та кільця-підвіски), *підвіски* (зокрема скроневі підвіски; кулони та підвіски-амулет), *намистини* (зокрема металеві пронизки; литі намистини з кольорових металів; намистини з бурштину, каменю, кістки, мушлі, скла, глини), *бляхи та гудзики* (металеві та із кістки / рогу). До дев'ятої категорії (*рідкісні типи*) залучено уламки довгих платівок, довгі спіралі, ланцюжки тощо.

Розподіл прикрас за категоріями є досить умовним. Оскільки однотипні за морфологією вироби могли використовувати у різний спосіб. Наприклад, кільця могли бути застосовані і як скроневі підвіски, і як персні, і у складі намиста, і навіть як пряжки та розподільні кільця у складі портупей (цільнолиті). Не завжди можна провести чітку грань між великими кільцями-підвісками та маленькими браслетами. Різноманітні підвіски могли використовувати і як скроневі прикраси, і як кулони у складі намиста, і як амулети. Певна частина намистин могла входити до складу не лише шийного намиста, а і до набірних браслетів, прикрашати волосся тощо.

Більшу частину металевих прикрас комарівської культури було виготовлено з бронзи. Великі прикраси із золота відомі лише на Гордіївському могильнику — два гофровані браслети (Гордіївка 24/1). Дрібні прикраси із золота у Гордіївці походять із 18 поховань (персні, кільця та кільця-підвіски; підвіски; намистини та пронизки), зі срібла — з одного поховання 26/1 (дві підвіски білогрудівського типу). У восьми випадках вироби з коштовних металів

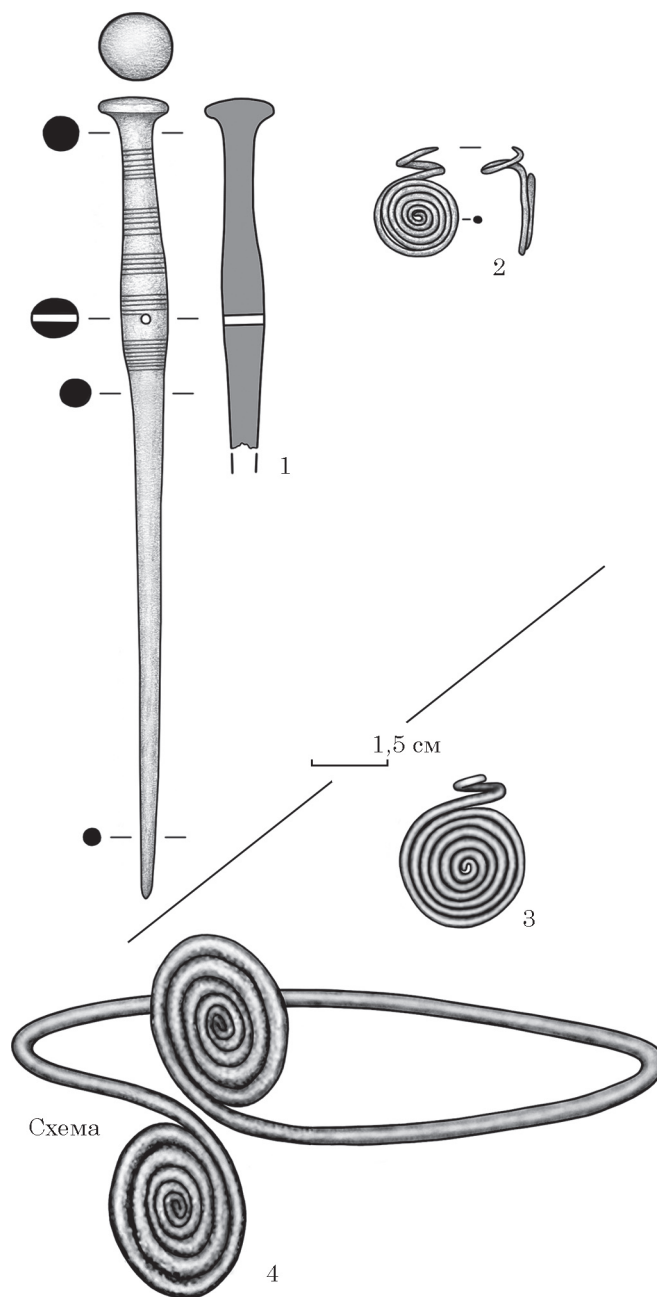

Рис. 13. Комплекси прикрас: 1—2 — Кордишів 8, курган 3, поховання 9; 3—4 — Кордишів 8, курган 3, поховання 10, скелет 3 (4 — схема; розкопки М. О. Ягодинської та В. В. Ільчишина; за: Лисенко С. Д., Лисенко С. С. 2024, рис. 6; 8)

Fig. 13. Complexes of the adornments: 1—2 — Kordyshiv-8, barrow 3, burial 9; 3—4 — Kordyshiv-8, barrow 3, burial 10, skeleton 3 (4 — the scheme; excavations by M. O. Yahodynska and V. V. Ilchyshyn; after: Lysenko S. D., Lysenko S. S. 2024, rys. 6; 8)

у Гордіївці супроводжували великі прикраси, відсутність яких у інших похованнях, мабуть, пов'язана з пограбуванням могильника. У північних групах (галицька, волинська, киево-черкаська) у шести комплексах виявлено дев'ять дрібних прикрас із золота: шість калачико-подібних підвісок (Комарів 8/1 — 4 екз.; 28/1; Буківна I 3/1), два кільця-підвіски з подвоєно-

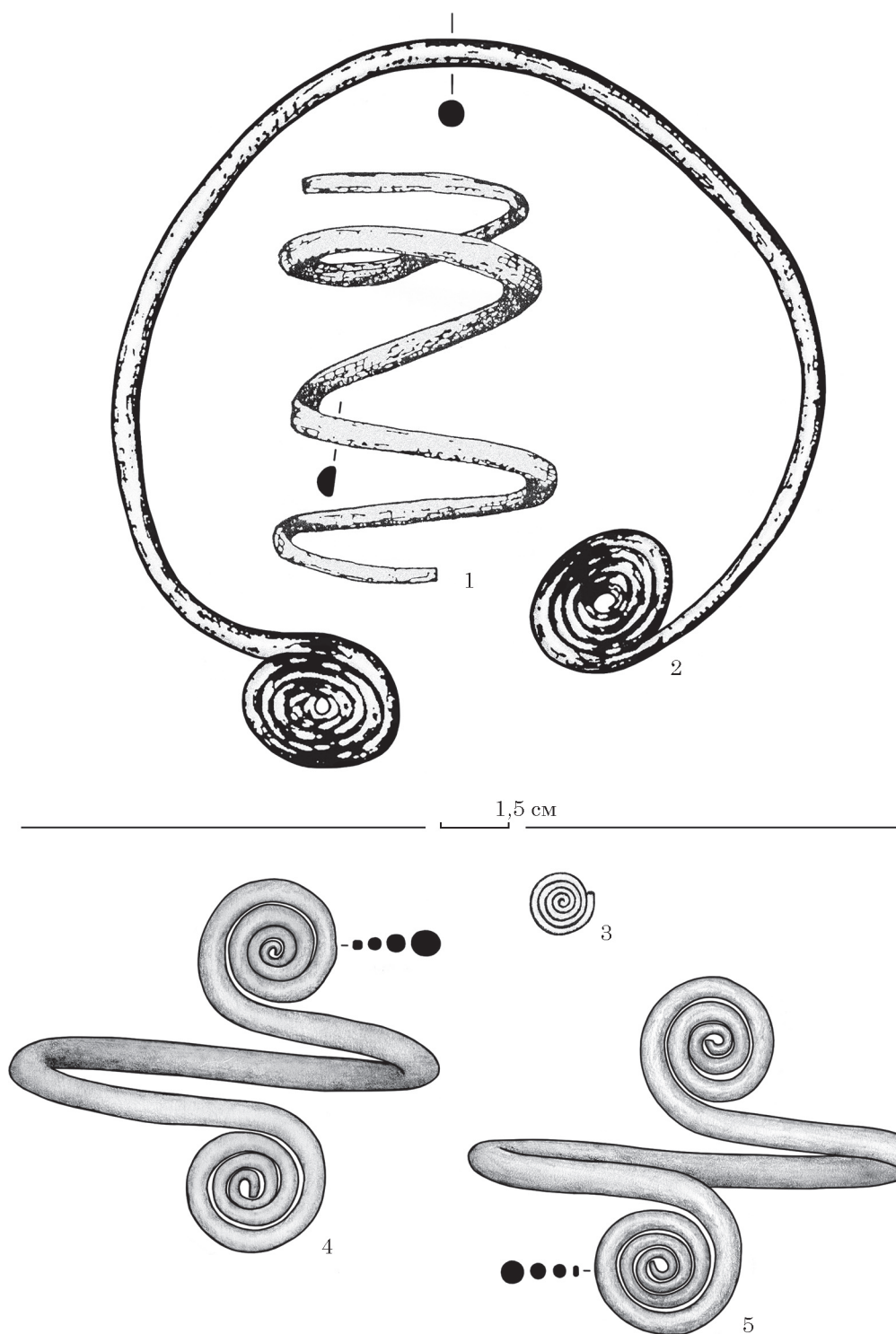

Рис. 14. Комплекси прикрас: 1, 2 — Бар, курган 1882 р.; 3—5 — Войцехівка I, курган 9, поховання 2 (за: 1, 2 — Swiesznikow 1967, tabl. XIV: 1, 2; 3—5 — Лагодівська, Захарук 1956, рис. 2; 3; Лысенко С. Д. 2019, рис. 1)

Fig. 14. Complexes of the adornments: 1, 2 — Bar, barrow (1882); 3—5 — Voitsekhivka I, barrow 9, burial 2 (after: 1, 2 — Swiesznikow 1967, tabl. XIV: 1, 2; 3—5 — Lahodovska, Zakharuk 1956, rys. 2; 3; Lysenko S.D. 2019, rys. 1)

го дроту (Комарів 6/1; Івання 2/4); у Войцехівці I 9/2 під час розчищення черепа біля зубів виявлено маленький шматочок тонкого листового золота. *Залізні прикраси* у комарівській культурі представлені лише уламком стрижня шпильки з Городища 1/1, який було знайдено

разом із двома бронзовими браслетами. *Кістяні шпильки* зафіксовано лише у трьох комплексах (Гордіївка 31/1; Дорогоща 2/2; Собківка, зольник 1949 р.).

Можемо припустити, що частина прикрас могла бути виготовлена із недовговічних ма-

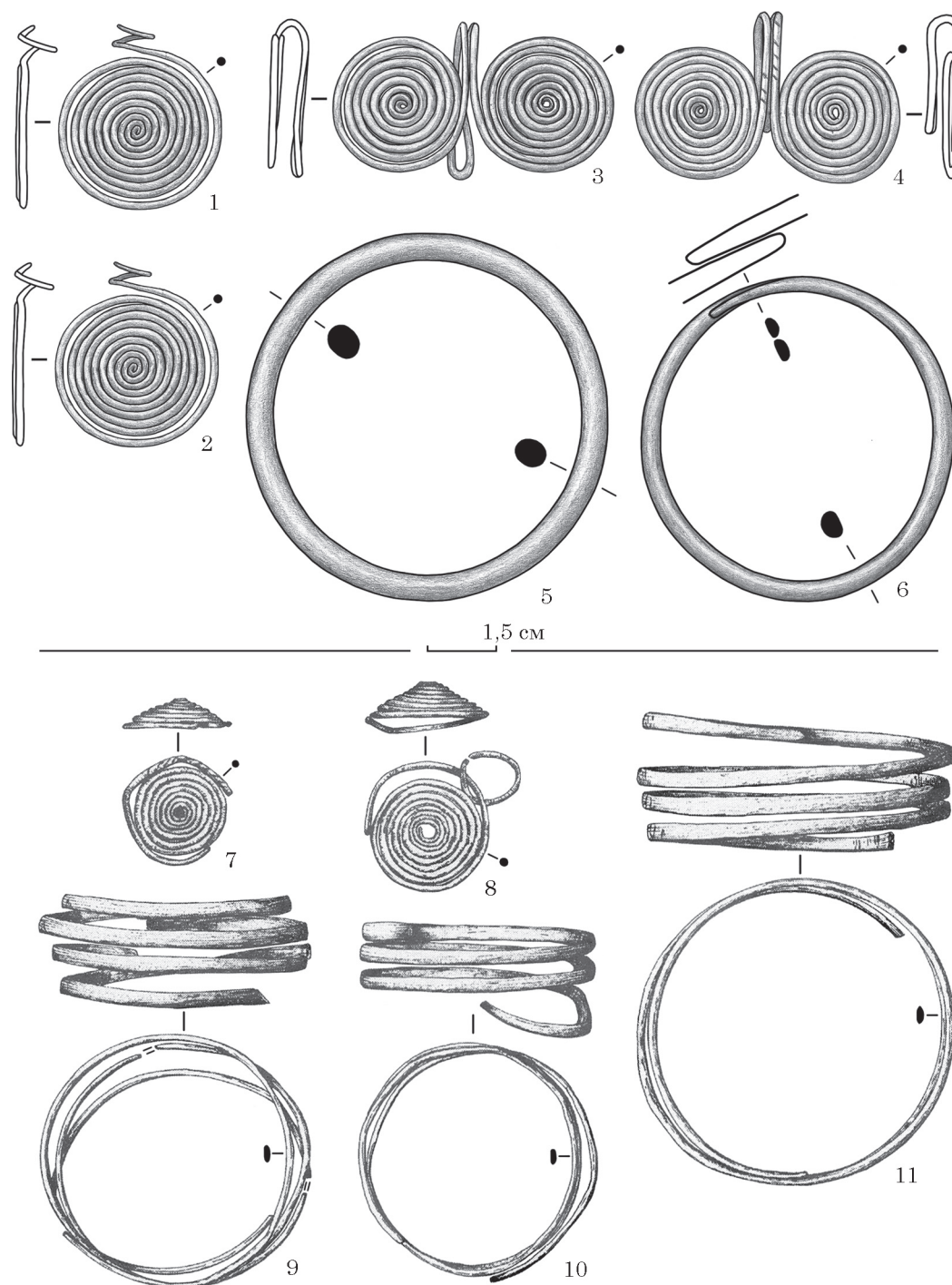

Рис. 15. Комплекси прикрас: 1—6 — Чорногородка 2, скарб 2012 р.; 7—11 — Пересопниця, скарб 1936 р. (за: 1—6 — Лысенко С. С., Лысенко С. Д. 2015, рис. 2; 7—11 — Węgrzynowicz 2001, rys. 33: a—e)

Fig. 15. Complexes of the adornments: 1—6 — Chornohorodka 2, hoard (2012); 7—11 — Peresopnytsia, hoard (1936) (after: 1—6 — Lysenko S. S., Lysenko S. D. 2015, rys. 2; 7—11 — Węgrzynowicz 2001, rys. 33: a—e)

теріалів (деревини, шкіри тощо) та просто не збереглися²⁷.

27. Дерев'яну намистину-пронизку було знайдено, наприклад, у пізньоскіфському похованні Глине 116/1 (північна камера) у Північно-Західному Причорномор'ї (Синика, Тельнов 2018, с. 234, рис. 9: л). Якщо такі прикраси трапляються у досить бідній на деревину степовій зоні, то поширення їх у лісостепу дуже імовірне.

Одночасно виявлені прикраси у закритих комплексах. У роботі розглядаються 134 комплекси, що містили прикраси. З них великі прикраси (шпильки, браслети, гривни) знайдено в 83 комплексах (76 поховань і поховально-ритуальних комплексів та сім скарбів), а в решті — зафіксовано лише різноманітні дрібні прикраси (фібули, кільця, підвіски, намистини, бляхи), а також прикраси рідкісних типів. Серед основних категорій масивних при-

крас найрідкішими є шийні гривни, за ними за кількістю йдуть браслети та шпильки.

Шийні гривни зі спіральними щитками (15 екз.) знайдено у 13 похованнях. Усі вони належать до раннього та раньо-класичного горизонтів комарівської культури. У п'яти похованнях разом із гривнами було виявлено браслети та шпильки²⁸ (Комарів 8/1; Івання 2/1; Кордишів 8 3/1-2; Малополовецьке 3 1/1, 7а/63). При цьому поховання Івання 2/1, Кордишів 8 3/1-2 та Малополовецьке 3 1/1 містили по чотири браслети — по два багатоспіральні та по два зі спіральними щитками (рис. 2; 3: 1—5, 7; 4); поховання Малополовецьке 3 7а/63 — два багатоспіральні браслети (рис. 5), а Комарів 8/1 — лише один масивний литий браслет із незізнаними кінцями. Однак останнє поховання, крім основних категорій прикрас, супроводжували також і численні дрібні прикраси: чотири персні зі спіральними щитками, чотири золоті калачикоподібні та чотири бронзові лійчасті підвіски, 20 спіральних пронизок (рис. 1).

У двох випадках разом із гривнами знайдено лише по одній шпильці (Войцехівка І 2/3, рис. 7: 3, 4; Малополовецьке 7а/72-2, рис. 7: 1, 2); в одному — лише один багатоспіральний браслет (Бар; рис. 14: 1, 2). У Кустівцях поховання, крім гривни, супроводжували два багатоспіральні браслети у вісім обертів, браслет зі спіральними щитками та двоспіральна фібула (однак, цілком можливо, що не всі ці знахідки становили один комплекс, а належали до різних поховань?).

В одному випадку разом із гривнею знайдено лише двоспіральну фібулу (Текліне 347/1; рис. 8: 3, 4), в одному — підвіску типу Лубна—Чорногородка (Кордишів 8 3/10-3; рис. 13: 3, 4). Лише гривни було виявлено у похованнях Малополовецьке 3 7а/68 (2 екз.) та зруйнованому похованні з Корніна.

По дві гривни у похованнях було зафіксовано лише на Малополовецькому могильнику (1/1, 7а/68; рис. 4; 6). При цьому гривни із поховання 1/1 лежали перевиті між собою (утворюючи ніби одну шийну прикрасу із чотирма щитками?), а одна гривна з 7а/68 (зі слідами ремонту) була з ритуальною метою ще раз розламана на дві нерівні частини (рис. 6: 1) та розкладена по різні боки скупчення кісток.

Шпильки знайдено у 50 похованнях і ритуально-поховальних комплексах та одному скарбі. Представлені: шпильками із пластинчастими ромбічними та трикутними голівками, кільцеподібними, петельчастими, спіральними, грибоподібними, цвяхоподібними, конічними, біконічними, кулястими голівками, із протуберанцями «ноїчного типу», шпильками-жезлами, кістяними шпильками із лопаткоподібною голівкою та шпильками-проколками зі слонової кістки.

28. У всіх випадках коли сировина не вказана, мова йде про вироби з бронзи.

Більше однієї шпильки зафіксовано лише у восьми похованнях. Тільки в одному похованні (Гордіївка 16/1; рис. 10) виявлено чотири шпильки (дві з маленькими кільцеподібними голівками гордіївського типу та дві гіпердовгі шпильки-жезла). У Гордіївці 31/1, крім бронзової шпильки із кулястою голівкою, було знайдено ще дві шпильки-проколки зі слонової кістки. По дві шпильки знайдено у шести похованнях: Чоботарка, скелет 1 (із кулястими голівками; рис. 11: 3—7), Гордіївка 24/1 (із кулястою голівкою та фрагментована), Гордіївка 27/1 (із маленькими кільцеподібними голівками гордіївського типу), Путятинці (із грибоподібними голівками), Сморгда, Устенське²⁹. Таким чином, використання більше однієї шпильки у вбранні носіїв комарівської культури можемо вважати, швидше, винятком. При цьому п'ять із восьми таких комплексів припадає на подільську групу ТКК і жодна не належить до киево-черкаської.

У семи похованнях шпильки було знайдено разом із шийними гривнами. В одному з них разом із гривною, браслетами та різноманітними дрібними прикрасами (Комарів 8/1); у чотирьох — разом із гривною/гривнами та браслетами (Івання 2/1; Кордишів 8 3/1-2; Малополовецьке 3 1/1, 7а/63); у двох — лише з гривною (Войцехівка І 2/3; Малополовецьке 7а/72-2).

У семи комплексах шпильки супроводжували браслети та різноманітні дрібні прикраси. Найбагатші комплекси походять із Гордіївського могильника (Гордіївка 6/1, 16/1, 24/1); усі вони, крім шпильок і браслетів, містили також золоті кільця-підвіски, золоті підвіски білогрудівського типу та бурштинові намистини (від 101 до 234 од.), а у Гордіївці 24/1 знайдено ще довгу спіраль із золотої стрічки. Кільця та намисто разом зі шпильками та браслетами знайдено у двох похованнях (Гордіївка 28/1 — «шумлячі браслети» і близько 160 бурштинових намистин; Кордишів 8 3/10-5 — браслети зі спіральними щитками і зі зламаной гривни та вісім кам'яних намистин); в одному — їх супроводжувало багатоспіральне кільце / перстень (Чоботарка, скелет 1; рис. 11: 3—7); в одному — двоспіральна фібула (?)³⁰ (Буківна, курган ІІІ, рис. 9: 1, 2).

У п'яти похованнях разом зі шпильками знайдено лише браслети різних типів (Вой-

29. Щодо зруйнованого ґрунтового поховання в Устенському відомо лише, що при ньому було знайдено «шпильки» — тобто їх було не менше двох; одна з них — із грибоподібною голівкою та вушком.

30. Два спіральні щитки було знайдено децю північніше поховальної ями; автори розкопок інтерпретують їх як голівки ще двох шпильок. На наш погляд, це, швидше, могли бути уламки двоспіральної фібули (?), зламаной на зразок фібули з Текліне. Цілком можливо, це могли бути щитки від спіральних підвісок, але у підвісок діаметр дроту загалом менший, ніж у шпильок та фібул. Зображення цієї прикраси немає.

цехівка I 5/2; рис. 9: 3—5; Городище 1/1; Устенське; Дорогоща 1/3; Сморгва).

У 19 похованнях шпильки супроводжували лише різноманітні дрібні категорії прикрас, а також рідкісні прикраси (на зразок бронзової стрічки/діадеми). У двох із цих поховань шпильки було знайдено разом із двоспіральними фібулами (Дитиничі 1/1, Войцехівка I 6/2; рис. 8: 1, 2); до комплексу із Дитиничів входила також верболиста (?) підвіска³¹. У двох комплексах шпильки супроводжували кільця-підвіски, підвіски різних типів і намисто (Гордіївка 26/1, 31/1); у двох — кільця-підвіски і намисто (Гордіївка 27/1; Собківка, насип 7); у чотирьох — лише кільця-підвіски (Берем'яни, поховання 3; Войцехівка I 12/1; Комарів 6/1; Івання 2/4); у трьох — підвіски та намистини різних типів (Гордіївка 11/1; Гуляй-Город 41/2-1, 41/2-2; рис. 12); у двох — лише підвіски (Буківна I 3/1; Кордишів 8 3/9-N, рис. 13: 1—2); у двох — лише пластинчасті пронизки (Буківна I 1/3; Худяки 1/4); в одному — лише бляха-гудзик на ніжці (Чижиків). У похованні Дитиничі 2/1 разом зі шпилькою знайдено фрагментовану бронзову стрічку, інтерпретовану С. С. Березанською як діадема.

У 13 комплексах знайдено лише шпильки (Буківна I 2/1; Дорогоща 2/2; Івання 3/1; Кордишів 8 3/1-1, 3/4-S, 3/10-4; Лука-Райковецька, скарб; Нетішин III 8/2; Нетішин I 12/яма 6; Полянь 1 / насип; Путятинці; Собківка, зольник 1949 р.; Яжберень II 1/1).

Браслети знайдено у 45 комплексах (39 поховань та шість скарбів). Представлені: дротними браслетами із кінцями, що заходять одне за одне, багатоспіральними браслетами, браслетами зі спіральними щитками, багатоспіральними зі спіральними щитками, масивними литими браслетами із незіжнутими кінцями та цільнолитими (круглими та овальними), пластинчастими гофрованими та «шумлячими» браслетами.

У семи похованнях браслети знайдено разом із шийними гривнами; в одному з них — разом із гривною, шпилькою та різноманітними дрібними прикрасами; у чотирьох — разом із гривною/гривнами та шпилькою; в одному — із гривною та двоспіральною фібулою; в одному — лише із гривною. У семи комплексах браслети супроводжували лише шпильки та різноманітні дрібні прикраси; у п'яти похованнях разом із браслетами знайдено лише шпильки (докладно див. вище: «*гривни*» та «*шпильки*»).

У 10 похованнях браслети супроводжували лише різноманітні дрібні категорії прикрас. В одному з цих поховань браслет було знайдено разом зі щитком двоспіральної фібули

(Войцехівка I 2/2). В одному похованні разом із браслетом було знайдено золоте кільце-підвіску, дзвоноподібні підвіски, бурштиновий диск-амулет та 217 бурштинових намистин (Гордіївка 38/1). У трьох похованнях браслети супроводжували кільця та кільця-підвіски різних типів (Гордіївка 9/1; Печера 5 (8); Скурч). У двох комплексах разом із браслетами знайдено підвіски та намисто (Вінничина, «спадок бабуні»; Нетішин III 8/3); в одному — лише підвіска та шматочок тонкого листового золота (Войцехівка I 9/2; рис. 14: 3—5); в одному — лише намистина (Козаровичі, поховання 43-3). В Унієві браслет зі спіральними щитками супроводжували «*інші бронзові прикраси, які всі втрачені*».

Крім того, дрібні прикраси супроводжували браслети у трьох скарбах. До складу скарбу з Трипілля, крім браслетів, входили три масивні аромні фібули. У двох скарбах браслети супроводжували підвіски (Пересопниця; рис. 15: 7—11; Чорногородка 2, рис. 15: 1—6).

До 13 комплексів (10 поховань та три скарби) входили лише браслети (Василів, поховання 1; Заломі; Дорогоща 1/2; Івання 2/5, 4/1; Кам'янка-Бузька, скарб; Переяслав-Хмельницький, скарб; Печера 1 (5) / насип; Старосілля, скарб; Троянів; Умань; Чаруків; Черськ).

У 26 комплексах (22 поховання та чотири скарби) знайдено більш ніж по одному браслету. По чотири браслети знайдено у чотирьох похованнях: Івання 2/1; Кордишів 3/1-2; Малополовецьке 1/1; Гордіївка 16/1); по два з них були багатоспіральними, а ще по два — зі спіральними щитками (у Гордіївці — багатоспіральні зі спіральними щитками). Всі ці поховання містили також шпильки та гривни (у волинській та киево-черкаській групах; рис. 2—4) або набір численних дрібних прикрас: кільце-підвісок, підвісок та намистин (у подільській групі; рис. 10).

У п'яти комплексах було виявлено по три браслети: три багатоспіральні (Пересопниця, скарб); два багатоспіральні та один зі спіральними щитками (Кустівці; Івання 2/5); один цільнолитий овальний, один багатоспіральний та один із кінцями, що заходять одне за одне (Скурч); один цільнолитий овальний, один багатоспіральний та один зі спіральними щитками (Переяслав, скарб).

Ще у 17 комплексах знайдено по два браслети. Серед останніх у 12 похованнях зафіксовано *парні браслети*: багатоспіральні (Войцехівка I 5/2; Дорогоща 1/3; Нетішин III 8/3; Малополовецьке 3 7a/63; Гордіївка 6/1; Чоботарка, скелет 1); із кінцями, що заходять одне за одне (Городище 1/1); із вузької пластини зі спіральними щитками (Василів, поховання 1); із спіральними щитками (Войцехівка I 9/2; Троянів); золоті гофровані (Гордіївка 24/1); «шумлячі браслети» (Гордіївка 28/1). Три комплекси містили *непарні браслети*: один зі спі-

31. «Скроневе кільце у формі листка верби» (Березанская 1972, с. 59). Цілком можливо, що за верболисту підвіску було прийнято фрагментовану підвіску калачикоподібного типу, бо верболисті підвіски у регіоні загалом притаманні більш ранньому періоду.

ральними щитками та один зі зламаної гривни з одним спіральним щитком (Кордишів 8 3/10-5); один багатоспіральний та один кобанського типу (Трипільля, скарб)³²; один цільнолитий круглий та один із кінцями, що заходять одне за одне (Чорногородка 2, скарб). У двох комплексах тип браслетів не вказано (Смордва; Устенське³³).

Комплекси з двома—трьома браслетами містили також шийну гривну та двоспіральну фібулу (Кустівці); шийну гривну та шпильку (Малополовецьке 3 7a/63); шпильку / шпильки та різноманітні дрібні прикраси (Гордіївка 6/1, 24/1, 28/1; Кордишів 3/10-5; Чоботарка, скелет 1); лише шпильку/шпильки (Смордва; Войцехівка I 5/2; Дорогоща 1/3; Городище 1/1); дугоподібні фібули (Трипільля, скарб); лише підвіску та намисто (Нетішин III 8/3); лише підвіски (Войцехівка I 9/2; Пересопниця, скарб; Чорногородка 2, скарб).

Фібули в ареалі комарівської культури представлені двома типами: двоштиткові спіральні брошки / фібули та дугоподібні (арочні). Фібули першого типу належать до раннього та ранньо-класичного горизонтів комарівської культури. Знайдені вони у шести похованнях: чотири у волинській групі (Войцехівка 2/2, 6/2; Дитиничі 1/1; Кустівці) та по одному у галицькій (Буківна, курган III) та киево-черкаській (Текліне 347/1)³⁴ групах ТКК.

У Кустівцях фібулу знайдено разом із шийною гривною та трьома браслетами; у Текліні — із шийною гривною; у Буківні — зі шпилькою з грибоподібною голівкою та багатоспіральним браслетом із спіральними щитками;

32. Є. М. Черних датував скарб із Трипільля «зрубним часом (або його фіналом)» та пов'язував із проникненням у Північне Причорномор'я кобанських старожитностей (Черних 1976, с. 197). В. І. Козенкова формування кобанської культури у північно-західній частині її ареалу датує XII ст. до н. е. (Козенкова 1989, с. 13), що відповідає білогрудівському горизонту комарівської культури у лісостеповій зоні Північного Причорномор'я. Пластинчасті браслети зі спіралями на кінцях з'являються у кобанській культурі ще на її першому етапі, у XII—XI ст. до н. е., та сходять до манжетоподібних браслетів Подунав'я та Альпійського регіону (Козенкова 1982, с. 47; 1989, рис. 2: 4, табл. XXI: 28; 1998, с. 52—53, табл. XVI: 7—9). При цьому багатоспіральний браслет із Трипільля цілком може бути не кавказьким імпортом, а місцевим виробом; він виготовлений із відносно широкої, підтрикутної у перетині стрічки і належить до того самого варіанту багатоспіральних браслетів, що і браслети з Івання 2/1 та Малополовецьке 7a/63, які характерні у Північному Причорномор'ї саме для комарівської культури.

33. Щодо зруйнованого ґрунтового поховання в Устенському відомо лише, що при ньому було знайдено «браслети» — тобто їх було не менше двох.

34. Крім того, в ареалі киево-черкаської групи відомі ще дві двоспіральні фібули, які походять не із закритих комплексів: Овруч, Київ / Оболонь (Лысенко С. С., Лысенко С. Д. 2018).

у Дитиничах 1/1 — із маленькою шпилькою з цвяхоподібною (?) голівкою та верболистою / калачикоподібною (?) підвіскою; у Войцехівці 6/2 — разом із шпилькою з петельчастою голівкою; у Войцехівці 2/2 — із багатоспіральним браслетом.

Три масивні дугоподібні фібули кобанського типу³⁵ входили до складу скарбу білогрудівського горизонту з Трипільля — разом із двома браслетами.

Персні, кільця та кільця-підвіски знайдено у 39 комплексах (зокрема в одному скарбі). Представлені: дротяними кільцями із кінцями, що заходять одне за одне, багатоспіральними кільцями, кільцями із спіральними щитками, багатоспіральними із спіральними щитками, пластинчастими кільцями, кільцями із подвоєного дроту та цільнолитими.

У 19 комплексах кільця знайдено разом із великими прикрасами: з гривнею, шпилькою, браслетом, підвісками та намистом (Комарів 8/1)³⁶; зі шпильками, браслетами, підвісками та намистом (Гордіївка 6/1, 16/1, 24/1; в останньому — ще із довгою спіраллю із золотої стрічки); зі шпильками, браслетами та намистом (Гордіївка 28/1; Кордишів 3/10-5); лише зі шпильками та браслетами (Чоботарка); зі шпильками, підвісками та намистом (Гордіївка 26/1, 31/1); зі шпильками та намистом (Гордіївка 27/1; Собківка, насип 7); тільки зі шпильками (Берем'яни, поховання 3; Войцехівка I 12/1; Комарів 6/1; Івання 2/4); із браслетом, підвісками та намистом (Гордіївка 38/1); тільки з браслетами (Гордіївка 9/1; Печера 5 (8); Скурч).

У 12 похованнях разом із перснями, кільцями та кільцями-підвісками знайдено лише інші категорії дрібних прикрас: підвіски, намисто та бляхи (Гордіївка 34/1); підвіски та намисто (Гордіївка 3/1, 14/1, 25/1); лише підвіски (Білий Камінь, поховання 2); намисто, бронзові та кістяні бляхи (Гордіївка 5/1, 37/1; останнє поховання містило також ланцюг з цільнолитих кілець); лише намисто (Гордіївка 15/1, 21/1, 32/2; Вергуни, поховання 35); лише ланцюжок із кілець, що заходять одне за одне (Білий Камінь, поховання 3). Із шести комплексів походять лише кільця та кільця-підвіски (Білий Камінь, поховання 6; Гордіївка 13/1; 23/1; Нетішин III 8/1; Собківка, насип 5; Чоботарка, скелет 2). Лише 10 кілець знайдено, крім того,

35. Поява дугоподібних фібул у кобанській культурі також належить до кінця II — межі II—I тис. до н. е. (Козенкова 1982, с. 59; 1998, с. 71—73).

36. Т. Сулімірський залучав кільця зі спіральними щитками з Комарів 8/1 до складу намиста разом із різноманітними підвісками та спіральними пронизками. Однак внутрішній діаметр цих кілець цілком дозволяє використовувати їх і як персні, а місце розташування у похованні (у скриньці) не дозволяє робити однозначні висновки щодо їх місця у вбранні.

у скарбі з Майдану-Липно³⁷. Фрагмент кільця походить також із одного з поховань у Великому Боратині.

Підвіски та підвіски-амулету знайдено у 31 комплексі (зокрема в двох скарбах). Представлені: калачикоподібними підвісками, спіральними підвісками типу Лубна—Чорногородка, білогрудівського типу, у вигляді спірального щитка (плоскими та конічними), двоспіральними із крюком посередині; пластинчастими листоподібними, круглими, трикутними із загнутими кутами; лійчастими та дзвоноподібними підвісками; дископодібними підвісками-амулетами (із бронзи та бурштину), підвісками-амулетами з іклів хижаків.

У 19 комплексах підвіски знайдено у комплекті з великими прикрасами: із гривною, шпилькою, браслетом, кільцями / персями та намистом (Комарів 8/1); лише із гривною (Кордишів 3/10-3); зі шпильками, браслетами, кільцями та намистом (Гордіївка 6/1, 16/1, 24/1; в останньому — ще із довгою спіраллю із золотої стрічки); зі шпилькою та двоспіральною фібулою (Дитиничі 1/1); зі шпильками, кільцями та намистом (Гордіївка 26/1, 31/1); зі шпильками та намистом (Гордіївка 11/1; Гуляй-Город 41/2-1, 41/2-2); лише зі шпильками (Буківна I 3/1; Кордишів 8 3/9-N); із браслетом, кільцем та намистом (Гордіївка 38/1); із браслетами та намистом (Вінничина, «спадок бабуні»; Нетішин III 8/3); тільки із браслетами (Войцехівка I 9/2; Пересопниця, скарб; Чорногородка 2, скарб).

У п'яти похованнях разом із підвісками знайдено лише інші категорії дрібних прикрас: кільця, намисто та бляхи (Гордіївка 34/1); кільця та намисто (Гордіївка 3/1, 14/1, 25/1); лише кільця (Білий Камінь, поховання 2). У семи комплексах було знайдено лише підвіски та підвіски-амулету: калачикоподібна (Комарів 28/1), типу Лубна—Чорногородка (Войцехівка I 11/2), білогрудівського типу (Заломі; Мошурів; Собківка, насип 1), фрагментована (Івання 2/2), підвіска-амулет з ікла хижаків Журавлиха 3/5).

До складу підвісок-амулетів Гордіївського могильника також входили диски-амулету: бронзовий диск у вигляді коліщатка з маточинами (25/1), бронзовий диск (31/1), бурштиновий диск (38/1).

Намистини та пронизки походять із 44 комплексів (18 з них — з Гордіївського могильника). Представлені: металевими пластинчастими та спіральними пронизками; литими намистинами з кольорових металів (біконічними, трьохлопатовими, пронизками із потовщенням у середній частині); різноманітними намистинами з бурштину, каменю, кістки, мушлі, скла, глини (дископодібними, підсферичними, біконічними, циліндричними, чотирикутними у перетині, канельованими та рифленими).

37. Можливо, до цієї групи можна залучити і три кільця, знайдені на незначній площі розкопу на поселенні Сілішта у Румунії.

У 19 комплексах намистини знайдено у комплекті з великими прикрасами: із гривнею, шпилькою, браслетом, кільцями / персями та підвісками (Комарів 8/1); зі шпильками, браслетами, кільцями та підвісками (Гордіївка 6/1, 16/1, 24/1; в останньому була ще довга спіраль); зі шпильками, браслетами та кільцями (Гордіївка 28/1; Кордишів 3/10-5); зі шпильками, кільцями та підвісками (Гордіївка 26/1, 31/1); зі шпильками та кільцями (Гордіївка 27/1; Собківка, насип 7); зі шпильками та підвісками (Гордіївка 11/1; Гуляй-Город 41/2-1, 41/2-2); лише зі шпильками (Буківна I 1/3; Худяки 1/4); із браслетом, кільцем та підвісками (Гордіївка 38/1); із браслетами та підвісками (Вінничина, «спадок бабуні»; Нетішин III 8/3); тільки із браслетом (Козаровичі, поховання 43-3).

У 12 похованнях намисто супроводжували інші дрібні прикраси: кільця, підвіски та бляхи (Гордіївка 34/1); кільця та підвіски (Гордіївка 3/1, 14/1, 25/1); кільця та бляхи (Гордіївка 5/1, 37/1; в останньому був ще ланцюг з цілнелитих кілець); лише кільця (Гордіївка 15/1, 21/1, 32/2; Вергуни, поховання 35); бляхи-гудзики та довга спіраль (Вергуни, поховання 5); ланцюжок із кілець, що заходять одне за одне (Вергуни, поховання 19). У 12 похованнях знайдено лише намисто (Гордіївка 2/1, 7/1, 8/1, 10/1, 12/1, 17/1, 18/1, 35/1, 41/1, 42/1; Вергуни, поховання 14; Мала Осниця). Три пластинчасті пронизки походять також із поховань у Великому Боратині.

Слід зазначити, що в ареалі комарівської культури бурштинові намистини відомі лише у курганах Гордіївського могильника та у похованні з Малої Осниці.

Бляхи та гудзики різних типів із бронзи або кістки знайдено у дев'яти похованнях. Представлені вони великими круглими випуклими бляхами із литим вушком; маленькими бляхами-гудзиками із литим або петельчастим вушком та на трубчастій ніжці; кістяними та роговими бляхами-гудзиками (круглими та квадратними), вісімкоподібними та стрижнеподібними бляхами-гудзиками, фігурними бляхами-пряжками.

Лише в одному комплексі бляху-гудзик на ніжці було знайдено разом зі шпилькою (Чижиків). У чотирьох похованнях бляхи супроводжували лише інші категорії дрібних прикрас та прикраси рідкісних типів: кільця, підвіска та намисто (Гордіївка 34/1); кільця, намисто та ланцюг з цілнелитих кілець (Гордіївка 37/1); кільця та намисто (Гордіївка 5/1); намисто та довга спіраль (Вергуни, поховання 5). З чотирьох поховань походять лише бляхи або бляхи-гудзики (Войцехівка 9/1; Гордіївка 33/1; Канів / Пилипенкова Гора, поховання 1; Печера 2 (7) / 1).

Бляхи з кістки / рогу (фігурні та бляхи-гудзики) зафіксовано лише у похованнях Гордіївського могильника (Гордіївка 33/1, 34/1, 37/1, 5/1); при цьому в трьох останніх — разом із бронзовими бляхами.

Рідкісні типи прикрас в ареалі комарівської культури представлені уламками бронзових стрічок, довгими спіралями та ланцюжками, зафіксованими у восьми комплексах.

Уламки *бронзових стрічок* (*діадеми?*) походять із трьох поховань. Їх було знайдено разом із шпилькою зі спіральною голівкою (Дитиничі 2/1) та дрібними бронзовими прикрасами (Великий Боратин 1/4). В одному похованні зафіксовано лише уламок бронзової стрічки (Нетішин III 8/4).

Довгі спіралі було виявлено у двох похованнях: разом із шпильками, браслетами, кільцями, підвісками та намистом (Гордіївка 24/1 — золота); із спіральною пронизкою та бляхами-гудзиками (Вергуни, поховання 5 — бронзова).

Бронзові *ланцюжки* походять із трьох поховань. Ланцюжок із трьох великих та трьох маленьких цільнолитих кілець³⁸ супроводжували кільця, намисто та бляхи (Гордіївка 37/1). Ланцюжки з кілець із кінцями, що заходять одне за одне, було знайдено разом із дротяними кільцями (Білий Камінь, поховання 3) та пластинчастими пронизками (Вергуни, поховання 19).

Розташування прикрас у похованнях. У джерелах інформація про розміщення прикрас щодо скелета часто не вказана. Багато поховань було зруйновано в давнину чи під час виявлення; частина містила демембрації (розчленування), кремації або є кенотафами. Крім того, наявні описи розміщення прикрас у похованнях зовсім не завжди можна вважати достовірними³⁹. Тому зупинимося докладно на розташуванні лише тих прикрас, які було знайдено безпосередньо поруч зі скелетом, що лежить в анатомічному порядку, і могли бути елементом поховального вбрання небіжчика (або натякати на таке вбрання у демембраціях та кремаціях на місці).

Шпильки. Найчастіше цю категорію прикрас зафіксовано у *районі грудної клітки* — в

11 похованнях (Гуляй-Город 41/2-1, 41/2-2; Гордіївка 6/1; 16/1, 24/1⁴⁰; Івання 3/1; Комарів 6/1; Кордишів 3/1-1; Нетішин III 8/2; Худяки 1/4; Чоботарка, скелет 1). До цієї групи також можна віднести поховання Івання 2/1 (шпильку було покладено після здійснення кремації на місці) та Малополовецьке 7а/72-2 (шпильку було покладено у демембрації так, що вістрям заходила під основу черепа, а голівкою направлена до основного масиву кісток та шийної гривни). Шпильки було зафіксовано як з лівого (Івання 3/1; Кордишів 3/1-1), так і правого (Чоботарка, скелет 1) боку грудей. Вістря були направлені переважно до голови (Гордіївка 6/1, 16/1, 24/1; Кордишів 3/1-1; Малополовецьке 7а/72-2; Нетішин III 8/2), але зафіксовано і протилежний напрямок (Худяки 1/4).

На грудях, найімовірніше, було розміщено шпильки і у похованні Гордіївка 27/1, що містило, як і Гордіївка 16/1, дві шпильки з маленькою кільцеподібною голівкою гордіївського типу, але було в значній мірі зруйноване грабіжниками — *«речі знайдені <...> у районі голови та верхньої половини тулуба поховано-го»* (Березанська, Клочко 2011, с. 25—26).

Біля голови / плеча шпильки знайдено у п'яти похованнях (Береміани, поховання 3; Войцехівка I 2/3, 6/2; Кордишів 3/9-N, 3/10-4). Вістря було спрямоване як до черепа (Кордишів 3/10-4), так і від нього (Кордишів 3/9-N). У похованні 1/1 Малополовецького могильника шпилька з грибоподібною голівкою лежала разом із браслетом, двома перевитими гривнями та фрагментом склепіння черепа 2 за черепом скелета 1, і могла бути, швидше, підношенням, ніж частиною поховального вбрання.

Серед нехарактерних позицій розташування шпильок: *за спиною* (Войцехівка I 5/2 — на рівні поперека, вістрям від таза)⁴¹, *на поясі* (Дитиничі 1/1 — вставлена між двома спіраля-

38. В. І. Клочко інтерпретує цей виріб як «вудила» (Березанська, Клочко 2011, с. 32), а З. О. Васіна — як «діадему» (2003, с. 113). Обидві інтерпретації є суто умоглядними та не можуть бути однозначно підтвердженими контекстом знахідки.

39. Як приклад довільної авторської «реконструкції» можна навести елітне поховання Івання 2/1, здійснене за обрядом часткової кремації на місці (Свешніков 1968, с. 163). Опис автором розкопок поховання відображає, на наш погляд, не реальне місце більшості прикрас на тілі, а погляди автора на те, як вони «повинні були» використовуватися. Розташування прикрас, як вони представлені на фотографії поховання (Свешніков 1966, табл. V: 2—3), а також відсутність на них слідів дії вогню, свідчать про те, що прикраси були розміщені у похованні як дари вже після (!) здійснення кремації (Лысенко С. С., Лысенко С. Д. 2014, с. 98—99, рис. 6—7) — разом із ще двома небіжчиками (Івання 2/2—3), покладеними децю в стороні від поховання 2/1, у центральній частині «місця кремації», скелети яких також не мають слідів дії вогню.

40. Тут і далі місце прикрас у непограбованому похованні Гордіївка 24/1, скелет у якому майже повністю зоглів, реконструюється за місцем розташування прикрас in situ у східній частині ями та взаєморозташування прикрас відносно залишків черепа (Лобай 1986/147, табл. XLVII—XLVIII; фото з особистого архіву М. В. Потупчика).

41. У рукописі звіту С. С. Гамченка та публікації І. Ф. Лагодовської зазначено, що шпилька із поховання Войцехівка 5/2—4 знайдена «між черепами дівчат» (Гамченко 1924, с. 85; Лагодовська 1948, с. 68). Однак на фотографії у рукописі С. С. Гамченка добре видно, що ця шпилька лежить на «попику» за спиною північно-східного скелета (поховання 5/2), на рівні поперекових хребців. А між головами скелетів на фото видніється якийсь корінець або паличка, який, мабуть, і спантеличив С. С. Гамченка (?), коли він робив опис поховання вже після розкопок, за фотографією. На схематичному зображенні поховання у тому ж звіті, здійсненому І. Ф. Левицьким, шпилька зображена за спиною північно-східного скелета, але не на рівні його хребта, а на рівні черепа (Гамченко 1924, рис. 148, фото 82; Лысенко С. С., Лысенко С. Д. 2014, с. 109, рис. 3—4).

ми двоспіральної фібули), *на руках / біля рук* (Дитиничі 2/1 — вістря до тіла; Кордишів 3/1-2 — вздовж передпліччя лівої руки, вістря від тулуба; Кордишів 3/4-S — вістря до обличчя); *біля ніг* (Кордишів 3/10-5).

Парні шпильки всі виявлено в районі грудей та верхньої половини тулуба (Гордіївка 16/1, 24/1, 27/1; Чоботарка).

Розміщення шпильок у районі грудної клітки/плеча знаходить широкі паралелі у похованнях епохи пізньої бронзи Центральної Європи, зокрема Південно-Західної Німеччини та Південної Баварії. Шпильки тут також було розташовано вістрями як у напрямку до обличчя, так і від нього; значна частина поховань містила парні шпильки (Wels-Weyrauch 1978; 1991). Розміщення шпильок у районі грудей чи шиї найчастіше пояснюють тим, що ними закріплювали якийсь верхній одяг на зразок плаща. Висловлювалася також думка про прикріплення шпильками савана (Бандрівський, Крушельницька 1998, с. 224—225).

Браслети. Найчастіше цю категорію прикрас фіксують *на руках* похованих. Місце, на якому носили браслети, безпосередньо пов'язане з їх внутрішнім діаметром. Так багатоспіральні браслети, браслети із кінцями, що заходять одне за одне, литі браслети із кінцями, що не сходяться, гофровані браслети частіш за все відповідають діаметру *зап'ястя*; параметри більшості браслетів із спіральними щитками, великих овальних цільнолитих браслетів дозволяють носити їх *вище ліктя*.

Багатоспіральні браслети *на кістках передпліччя* було зафіксовано у шести комплексах: у п'яти похованнях — відразу на обох руках (Войцехівка I 5/2⁴²; Гордіїв-

ка 6/1⁴³; 16/1; Кордишів 3/1-2; Нетішин III 8/3), в одному — на лівій (?) руці (Козаровичі, поховання 43-3). Найімовірніше, так само використовували і багатоспіральні браслети, про які відомо лише, що їх було знайдено *«на руках/на руці»* (Бар; Івання 2/1⁴⁴; Кустівці; Чоботарка, скелет 1) або *«у перегною грудних кісток»* (Войцехівка I 2/2).

Пара пластинчастих гофрованих браслетів також, найімовірніше, була одягнена на зап'ястя у похованні Гордіївка 24/1, кістки у якому майже повністю зотлілі, — відповідно до взаєморозташування прикрас на фотографії щодо залишків черепа.

Пару пластинчастих браслетів зі спіральними щитками було зафіксовано *«на кістках рук»* у Васильєві (поховання 1); незначний діаметр браслетів (зовнішній діаметр одного з браслетів за рисунком у звіті 5,5 см) свідчить про те, що вони також носилися на зап'ясті.

У Скурчі браслети (із кінцями, що заходять одне за одне; багатоспіральний; цільнолитий овальний) було знайдено *«при руках скелета»*. Різні розміри браслетів дозволяють припускати, що їх носили на різних частинах руки / рук, від зап'ястя до плеча. У Кустівцях браслет зі спіральними щитками було знайдено *«на плечах скелета»*.

Описані у літературі випадки фіксації браслетів зі спіральними щитками *на ногах* (Войцехівка 9/2; Івання 2/1) є досить суперечливі (докладно див.: Лысенко С. С., Лысенко С. Д. 2014, с. 97—99). Також не вважаємо достовірною версію розміщення безпосередньо на ногах парних багатоспіральних браслетів із спіральними щитками у похованні Гордіївка 16/1 (Лысенко С. С., Лысенко С. Д. 2014, с. 99). Ці прикраси, на нашу думку, було покладено у ногах скелета як поховальні дари. Не викликає сумніву лише один комплекс, де браслет зі спіральними щитками та браслет, виготовлений зі зламаної гривни, було зафіксовано *на кістках ніг* (Кордишів 3/10-5)⁴⁵; однак слід зазначити, що анатомічну цілісність цього скелета (дитина 9—11 років) також було порушено.

З 27 відомих нам браслетів різних типів зі спіральними щитками комарівської культури (поховання, скарби та випадкові знахідки), 14

42. У рукописі звіту С. С. Гамченка вказано: «Позаду черепа Ні дівчинки стояла кубішка, на відстані 0,26 м, на лосі. NNOше від посудини, в 0,83 м і вище на 0,62 м, знайдений посаджений на корінь дерева мідний дротняний браслет. На правій ліктьовій кістці Сй дівчинки виявився такий же мідний браслет» (Гамченко 1924, с. 85). На схематичному зображенні поховання у тому ж звіті, здійсненому І. Ф. Левицьким, обидва браслети зображені на руках дитячих поховань (№ 2 і 3), по одному на кожний скелет (Гамченко 1924, рис. 148; Лысенко С. Д., Лысенко С. С. 2011, рис. 5). Однак на фото у звіті один браслет знайдений на руці північної дитини (поховання 2), а поряд покладений ще один багатоспіральний браслет, виявлений за текстом звіту на корені дерева (Гамченко 1924, фото 82; Лысенко С. С., Лысенко С. Д. 2014, рис. 4: 1). Якщо припустити, що останній браслет було покладено перед фотографуванням приблизно там, де його було знайдено (тобто на SSW від посудини, а не на NNO), а також враховуючи, що при напрямку NNO переміщений браслет взагалі було б знайдено в стороні від поховань 2—4, над похованням 1, то цілком можливо, що у тексті рукопису міг бути переплутаний і скелет дитини, на руці якого було знайдено один із браслетів — не південний, а північний. Тобто обидва браслети, швидше за все, належали до поховання 2. Тим більше, що саме так обидві прикраси розміщені на фото із звіту С. С. Гамченка.

43. Поховання майже повністю зотліло; фрагмент кістки руки було зафіксовано лише в одному з однотипних браслетів, що лежать поряд (Березанська, Ключко 2011, с. 11).

44. У Івання 2/1 браслети було покладено серед залишків перепалених кісток вже після здійснення кремації на місці.

45. «На кінцівках, у пристоповій частині, зафіксовано (in situ) бронзові браслети. Судячи із положення кісток, двоштитковий браслет був одягнений на праву нижню кінцівку, яка лежала паралельно, поверх нижньої лівої, так само з браслетом, з одним відламаним щитком» (Ягодинська, Ільчишин 2020, с. 275—276, рис. 1).

були парними. Не маючи можливості для однозначної реконструкції місця більшості з цих браслетів у поховальному вбранні на підставі їхнього розташування в похованнях, ми можемо говорити про відповідність їхніх діаметрів обхвату руки в районі передпліччя та плеча (Лысенко С. С. 2021, рис. 72—82). З цим висновком узгоджуються і результати експериментальних досліджень (Лысенко С. С., Лысенко С. Д. 2012; 2017).

Гривни. Переважно такі прикраси було знайдено в районі шиї похованого (Войцехівка І 2/3 — «у перегною згнилих кісток черепа—шиї»; Кордишів 3/1-2 — «на шиї скелета»; Кордишів 3/10-3 — «на шиї»; Кустівці — «на плечах скелета»⁴⁶). У демембраційному похованні Малополовецьке 7а/72-2 гривну було покладено біля основи черепа, серед основного масиву скупчення кісток.

Згідно із Т. Сулімірським, у Барі гривну було знайдено «на голові» та інтерпретовано як «діадему» (Sulimirski 1968, s. 171). Однак така інтерпретація викликає певні сумніви, тим більше, що у більш ранніх публікаціях обставини виявлення речей у похованні відсутні. Всі інші дослідники послідовно називають цю прикрасу «нашийник» (Kostrzewski 1924, s. 182; Swiesznikow 1967, tabl. XIV: 1) або «гривна» (Лагодовська 1948, с. 76; Березанская 1972, с. 64).

Також не можна вважати достовірною інформацію І. К. Свешнікова щодо розміщення великого «браслета» у похованні Івання 2/1 «вище коліна лівої ноги» (Свешников 1968, с. 163). Ця прикраса явно була покладена до поховання як приношення вже після деградації тіла — кремації на місці (Лысенко С. С., Лысенко С. Д. 2014, с. 98—99, рис. 6—7); так само, як і шийні гривни, знайдені у демембраціях Малополовецьке 1/1, 7а/63, 7а/68, 7а/72.

Фібули. Двоциткові фібули мають певну прив'язку до кісток скелета лише у трьох комплексах. У двох із них такі прикраси було знайдено у верхній частині тулуба: у кургані з Кустівців — «на плечах скелета» (Kostrzewski 1924, s. 182); у похованні Войцехівка І 2/2 — «серед струхлілих грудних кісток» (Лагодовська 1948, с. 63—64).

У похованні Дитиничі 1/1 фібулу, за даними С. С. Березанської, було знайдено «на поясі» скорченого скелета; при цьому «в петельку, розташовану між двома спіралями, було вставлено маленьку шпильку цвяхоподібної форми» (Березанская 1972, с. 59).

46. І. Костжевський пише про два екземпляри браслетів зі спіральними щитками «на плечах скелета», не згадуючи розмірів браслетів (Kostrzewski 1924, s. 182). Враховуючи те, що відомості про курган 1852 р. у Кустівцях взагалі досить суперечливі, великий «браслет» — шийна гривна, — найімовірніше, не був одягнений на плечову кістку, а лежав поряд або зверху неї.

Таким чином, спосіб носіння та кріплення цього типу прикрас залишається відкритим. Будучи візуально дуже схожими з класичними фібулами з двома спіральними щитками кінця доби фінальної бронзи та переходу до раннього залізного віку Карпато-Дунайського регіону, комарівські «фібули» мають з ними істотну відмінність. У них немає ані голки, ані приймача! Можливо, подібно фібулі з Дитиничів, вони мали якісь додаткові пристрої для кріплення у вигляді невеликих шпильок? Однак у нас немає ні зображення шпильки з Дитиничів, ні її кріплення до двоспіральної прикраси, ні достовірного зображення самої «фібули» з Дитиничів. Не можна також унеможливити використання таких прикрас у комплексі з елементами з органічних матеріалів, зокрема петельок (шнур, шкіра). Можливо, також має рацію С. С. Гамченко, коли називає подібні прикраси «брошкою», наголошуючи на естетичній функції, без додаткового навантаження, як засобу кріплення одягу. Носіння подібних прикрас на грудях, можливо, знайшло відображення в орнаменталізації антропоморфної пластики епохи пізньої бронзи з Сербії — Радугац, культура Žuto Brdo, 1500—1200 BC (Лысенко С. С., Лысенко С. Д. 2018).

Персні та кільця. Морфологічно схожі вироби цієї категорії могли використовувати по-різному, що також певною мірою знайшло відображення у різноманітному розташуванні кілець у поховальному вбранні.

На черепі / біля черепа кільця було зафіксовано в 11 похованнях (Білий Камінь, поховання 2, 3, 6; Берем'яни, поховання 3⁴⁷; Гордіївка 6/1, 16/1, 24/1, 26/1; Кордишів 3/10-5; Негішин ІІІ 8/1; Чоботарка, скелет 2). У цих випадках може йтися про кільця-підвіски — скроневі підвіски або частину якогось іншого головного вбрання.

У трьох похованнях кільця знайдені біля рук скелета: Войцехівка І 12/1 — «трохи нижче ліктя лівої руки»; Скурч — «при руках скелета»; Чоботарка, скелет 1 — «там, де на грудях сходилися пальці рук». В останньому випадку багатоспіральне кільце могли використовувати як перстень.

У Комарові 8/1 чотири кільця зі спіральними щитками компактно лежали у дубовій скриньці разом із підвісками та спіральними пронизками, на підставі чого Т. Сулімірський вважав їх деталями наміста. Хоча, як і інші прикраси цього типу з Північного Причорномор'я, кільця з Комарова мають внутрішній діаметр, що дорівнює обхвату пальців рук. Використання кілець зі спіральними щитками як перснів підтверджують знахідки аналогічних прикрас у синх-

47. «На черепі залишилися сліди від бронзових кілець, що не збереглися» (Kirkor 1878, s. 9), «біля вуха — сліди бронзової патини» (Kozłowski 1928, s. 101).

ронних похованнях зрубного культурного кола. У Хащовому 5/14 перстень зі спіральним щитком було знайдено *на середньому пальці правої руки*, а у Новопадкрязі III 1/7 — *на вказівному пальці лівої руки*. Багатоспіральний перстень зі спіральними щитками виявили *серед фаланг пальців* на могильнику Відродження II 2/5. Щоправда, у Луганську 1/12 такий перстень було виявлено *під черепом* скелета підлітка, що лежав у скорченій позі (Лысенко С. С. 2021, с. 126).

Підвіски. За місцем розташування щодо скелета підвіски з комплексів комарівської культури можна поділити на скроневі підвіски та підвіски, що прикрашали груди та шию.

Біля голови скроневі підвіски зафіксовано у дев'яти похованнях. Серед них виділяються декілька типів: «у формі листка верби» / фрагмент калачикоподібної (Дитиничі 1/1); у вигляді спірального щитка (Войцехівка I 9/2); спіральні типу Лубна–Чорногородка (Кордишів 3/9-N; 3/10-3); спіральні білогрудівського типу (Білий Камінь, поховання 2; Гордіївка 6/1, 16/1⁴⁸, 24/1; Мошурів). Підвіски було зафіксовано як *на правій* (Кордишів 3/10-3), так і *на лівій скроні* (Мошурів), а також вони були *парними* (Білий Камінь, поховання 2). Біля голови підвіски білогрудівського типу було знайдено й у похованнях білозерської культури північної частини Нижнього Подніпров'я, населення якого інтенсивно контактувало із лісостепом (Ігрень, поховання 1; Кічкас, поховання 35; Компанійці, поховання 1) (Лысенко С. С. 2002; 2021, с. 127).

У верхній частині тулуба підвіски різних типів зафіксовано у семи комплексах. У трьох похованнях підвіски було знайдено разом із пронизками або намистинами, і, ймовірно, вони входили до складу намиста: «*біля грудних кісток*» (Гуляй-Город 41/2-1, 41/2-2 — по три трикутні підвіски із загнутими кутами), «*біля ший*» (Нетішин III 8/3 — уламок дротяної підвіски). Ще з чотирьох поховань походять поодинокі підвіски та підвіски-амулет, знайдені «*біля ліктя лівої руки*» (Войцехівка I 9/2 — типу Лубна–Чорногородка), «*на грудях*» (Гордіївка 34/1 — золотий медальйон), «*на правій стороні грудної клітки*» (Іванна 2/2 — дрібні уламки якоїсь невеликої прикраси), «*між ліктем правої руки та ребрами*» (Журавлиха 3/5 — підвіска-амулет з ікла хижака).

Намистини та пронизки було виявлено здебільшого, незалежно від форми та матеріалу, у районі грудей, ший та черепа похованого. Біля голови намистини локалізовані у похованні Гордіївка 34/1. У дев'яти похованнях намистини знайдено *в районі грудей* та *на / біля ший* (Гуляй-Город 41/2-1, 41/2-2; Гордіївка 6/1,

16/1, 24/1; 37/1; Кордишів 3/10-5; Нетішин III 8/3; Худяки 1/4). Біля *передпліччя* намистину зафіксовано лише у Козаровичах (поховання 43-3), поряд із багатоспіральним браслетом. Однак позиція рук у цьому похованні, сильно зігнутих у ліктях, дозволяє розглядати місце розташування цієї намистини двоюко: як «*біля руки*», так і «*біля грудей / ший*» (Лысенко С. Д., 2015а, рис. 6).

У традиційних культурах народів світу знаходимо різне використання намистин. Їх носили не тільки у складі намиста, а й прикрашали ними волосся, розшивали головні убори та одяг, використовували у складі набірних браслетів тощо.

Бляхи. Місце розташування прикрас цієї категорії щодо скелета зафіксовано лише в одному комплексі. У Войцехівці 9/1 бронзова бляха-гудзик із вушком лежала біля черепа чоловіка.

Прикраси рідкісних типів (металеві стрічки, довгі спіралі та ланцюжки). У всіх випадках, коли відоме розташування цих прикрас щодо кісток скелета, вони локалізуються в районі черепа або ший.

Уламки *бронзових стрічок* всі знайдено біля черепа (Великий Боратин 1/4; Дитиничі 2/1) або на черепі (Нетішин III 8/4 — на лобній кістці). Частіш за все ці вироби інтерпретуються як залишки налобних прикрас-діадем (Свешніков 1974, с. 127; Березанская 1972, с. 59⁴⁹). Було також висловлено припущення, що подібні платівки могли бути нашиті на якусь тканину або шкіряну основу (Березанська, Гошко, Самолюк 2004, с. 114). Однак тут треба бути достатньо обережними, тому що не всі уламки бронзових стрічок, які локалізуються біля черепа, є залишками прикрас. Принаймні в одному випадку це — явно не так. У похованні Малополовецьке 3 7в/104 біля черепа було знайдено широку бронзову стрічку, зігнуту у формі прямокутника, що унеможливило використання її як діадеми. Швидше за все, це було окуття вінця якоїсь посудини із органічної речовини (шкіра, береста тощо) (Лысенко С. Д. 2005b).

На залишках зітлілого черепа було знайдено і *довгу спіраль* у похованні Гордіївка 24/1. Цю знахідку автор досліджень також інтерпретував як «діадема» (Лобай 1986/147, табл. XLVIII).

Ланцюжки із кілець з кінцями, які заходять одне за одне, було знайдено біля черепа (Білий Камінь поховання 3) та *в районі грудей / ший* (Вергуни, поховання 19 — немовля 6—7 міс.).

Розміщення прикрас як поховальних дарів. У значній кількості поховань, про які є інформація щодо розташування прикрас, а їх переміщення у поховальній камері або за її ме-

48. Відповідно до фотографії з особистого архіву М. В. Потупчика — за потилицею (Лысенко С. С., Лысенко С. Д. 2017, рис. 4: 3).

49. Правда, уламки стрічки з Дитиничів С. С. Березанська інтерпретувала то як залишки діадеми (Березанская 1972, с. 59), то як заготовку широкого пластинчастого браслета (Там же, с. 85).

жами не пов'язане із пограбуванням, прикраси взагалі не входили до складу поховального вбрання. Принаймні у 28 комплексах вони були розташовані як дари.

Безпосередньо поруч із похованими, що лежали в анатомічному порядку, — контактний супровідний інвентар⁵⁰ — прикраси було знайдено у двох комплексах: Гордіївка 16/1 (дві шпильки-жезла біля рук у «залишках дерев'яного футляра» та два багатоспіральні браслети із спіральними щитками, покладені біля ніг) та Кордишів 3/1-2 (два браслети зі спіральними щитками, покладені перед обличчям).

Приношення прикрас в стороні від похованого, але в межах поховальної камери (безконтактний супровідний інвентар), зафіксовано в чотирьох комплексах (Гордіївка 34/1, 37/1, 38/1; Комарів 8/1). У Комаріві 8/1 прикраси (шпилька, гривна, браслет, персні, підвіски, пронизки) було вміщено у «дубову скриньку», яка лежала у східній частині поховання. У Гордіївці 38/1 прикраси було знайдено двома скупченнями неподалік від північно-східної стінки камери *на залишках тканини*; одне скупчення містило багато бурштинових намистин⁵¹, інше — вісім дзвоноподібних підвісок і уламок браслета. У Гордіївці 34/1 та 37/1 речі було знайдено всередині та поряд зі стовповою ямкою⁵².

Крім того, як дари (супутній та супровідний інвентар) прикраси було знайдено у п'яти демембраціях (Вергуни, поховання 5; Малополовецьке 1/1, 7а/63, 7а/68, 7а/72), двох кремаціях на місці (Буківна, курган ІІ; Івання 2/1), шести кремаціях на стороні (Дорогоща 1/2, 1/3, 2/2; Івання 2/4, 2/5; Черськ), дев'яти курганах-келотафах та курганах-зольниках (Буківна І 1/3, 2/1, 3/1; Нетішин І 12/яма 6; Полян'я 1 / насип; Собківка, зольник 1949 р.; Собківка, насипи 1, 5, 7).

Слід звернути особливу увагу, що навіть у найбагатших похованнях як північних (Кордишів 3/1-2), так і південних (Гордіївка 16/1) груп комарівської культури, у яких прикраси було знайдено разом зі скелетами, що лежали в анатомічному порядку, не всі (!) прикраси були одночасно використані у поховальному вбранні

50. Класифікація поховального інвентарю за: Смирнов 1997, с. 32, 73.

51. «Їх компактне положення дозволяє припустити, що вони лежали у мішечку з тканини, від якого зберігся невеликий шматок» (Березанська, Ключко 2011, с. 37).

52. В. І. Ключко інтерпретує знахідки з поховань Гордіївка 34/1 та 37/1 (бронзові та кістяні бляхи, ланцюг із цільнолитих кілець та цільнолиті кільця) як елементи кінської вузди (Березанська, Ключко 2011, с. 32, 35). Однак умови знахідки не дають можливості для одностайної інтерпретації, а деякі морфологічно подібні речі могли використовувати і у вбранні, і у кінському спорядженні, де мали подібне естетичне (бляхи) та функціональне (цільнолиті кільця) навантаження.

(на зразок «новорічної ялинки» та «реконструкції» З. Васіної). Швидше за все, не всі вони одночасно використовувалися і у повсякденному житті (за винятком окремих, найбільш значимих подій?), що підкреслює вишуканий смак представників еліти комарівської культури.

Експериментальні дослідження способу носіння. Експериментально, за допомогою муляжів, було досліджено *межі можливостей* способів носіння багатоспіральних браслетів, браслетів та гривень зі спіральними щитками, багатоспіральних браслетів зі спіральними щитками (Лысенко С. С., Лысенко С. Д. 2012; 2017), а також *кріплення* шпильок із вушками, отворами, петельчастими та кільцеподібними голівками. Зупинимося коротко на висновках із цих досліджень.

Багатоспіральні браслети викликають найменшу кількість питань — їх діаметри підходять тільки на зап'ястя рук. У нашому експерименті такий браслет (з не найменшим зовнішнім діаметром — 7 см) змогли вдягнути лише три жінки та один чоловік — найграцильніший⁵³. В інших — кисть у браслет просто не пройшла. Таким чином, подібні прикраси могли носити лише відносно грацильні особи з вузькою долонею.

Браслети зі спіральними щитками. Різним учасникам експерименту як чоловікам, так і жінкам муляж браслета підходив на руку на різні місця. Жоден із можливих варіантів носіння не виявився повністю непридатним. Такі браслети могли носити над біцепсом, на біцепсі, над ліктем, під ліктем, на середній частині передпліччя і навіть на зап'ясті. Носіння цих браслетів на ногах теж цілком можливе, правда, для цього їх довелося б щоразу розгинати та згинати, бо інакше стопа не проходить у підйомі. Однак, слід зазначити, що відомі нам екземпляри таких браслетів не мають надломів та явних ушкоджень внаслідок постійного згинання / розгинання. Крім того, для браслетів на зразок Войцехівки 9/2, товщина дроту яких перевищує 7 мм, така процедура взагалі навряд чи можлива. І абсолютно нереальна для масивних браслетів такого ж типу тшинецької культури ТКК, у яких товщина прута іноді перевищує 1 см (Miśkiewicz 1978, tabl. XLIX).

Гривни зі спіральними щитками мають занадто великий діаметр, щоб носити їх на руках, хіба що на дуже товстому плечі або хутро. Але через круглу форму, навіть за розвиненої мускулатури, носити їх на руці (над біцепсом) некомфортно — сильно тиснуть у пахву. Для решти місць на руці вони безнадійно великі.

53. Тут слід згадати, що дослідники відмічають середній зріст та загальну грацильність населення Правобережного лісостепу доби бронзи, представленого генетичною лінією шнурових культур, комарівською та білогрудівською культурами (Сегеда 2002, с. 158).

Єдині місця, де гривни зі щитками можна було носити на ногах, щоб вони не завдавали незручностей, — це над коліном (під стегновими м'язами) і під коліном (над литковими м'язами). Під час вдягання на шию гривни лежать зручно, не заважають і досить добре виглядають. Таким чином, експеримент підтверджує припущення, що гривни зі спіральними щитками могли використовувати як шийна прикраса. Однак навантаження на метал під час такого носіння дуже велике — обруч потрібно весь час згинати-розгинати. Свідченням подібних дій можна вважати сліди ремонту та надломи на одній із гривен з Малополовецьке 7а/68, фрагментація гривни з Кордишів 3/1-2 та гривну з далеко розведеними щитками з Бара.

Овальні багатоспіральні браслети зі спіральними щитками. Проведення експериментальних досліджень показало, що овальний багатоспіральний браслет зі спіральними щитками дуже добре сідає на руку вище ліктя, на біцепс та над біцепсом. Завдяки овальній формі він відмінно тримається і не тисне в пахву під час притискання руки до тіла. На ногу такий браслет більшості респондентів (як чоловікам, так і жінкам) не вдалося одягнути. Ті ж кілька жінок, які змогли надіти браслет, не змогли в ньому ходити — браслет або зісковзує, або сильно перетискає м'язи, викликаючи біль; у положенні ж безпосередньо над стопою, великі щитки волочаться землею, що унеможливило носіння таких браслетів на ногах навіть як святкове вбрання. Таким чином, якщо їх і могли вдягати на ноги, то лише на тіло під час проведення поховального обряду (?).

Шпильки. Для кріплення шпильок із голівками, що мали у своїй конструкції різноманітні петельки, вушка або отвори, додатково могли використовувати шкіряний шнурок або мотузку (Лисенко С. Д. 1999, с. 94, рис. 6; Лисенко С. С. 2018, с. 130; Лисенко С. С., Лисенко С. Д. 2019, с. 167). Можливо, на одягу також попередньо підготовляли отвори або петлі, через які вже скріплювали його шпилькою / шпильками. Додаткове кріплення за допомогою шнурка забезпечує надійну фіксацію шпильки, протягнутої через такі отвори/петлі.

Проте необхідність додаткового кріплення створювала і певні незручності. Тому ще на завершальному етапі доби пізньої бронзи (НаА) на території степового Північно-Західного та Північного Причорномор'я, перш за все в ареалі білозерської культури, набуває поширення зовсім інший тип застібок / прикрас — пружинні фібули (Ванчугов 2008; Кашуба 2011). Мабуть, універсальність нового типу застібок для одягу стала однією з причин поступового витіснення ними шпильок на наступному етапі історичного розвитку — у ранньому залізному віці. Хоч у Лисостепу шпильки і в цей час продовжують домінувати (Петренко 1978), зберігаючи певні традиції вбрання комарівської культури ТКК.

Міркування щодо можливості подвійного призначення деяких типів прикрас.

Деякі гривни та браслети зі спіральними щитками, а також багатоспіральні браслети, що походять із Центральної та Південно-Східної Європи, явно відігравали роль захисного обладунку — вони масивні, мають велику кількість витків та досить великі спіральні щитки (Mozsolics 1967; Petrescu-Dîmbovița 1977; Müller-Karpe 1980; Балагури 2001). Хоча прикраси комарівської культури ТКК значно поступаються центральноевропейським у захисних якостях, не можна однозначно відкидати у деяких з них можливість подібного допоміжного функціонального навантаження. Багатоспіральні браслети могли виконувати функцію свого роду поручів, особливо багатовиткові у вісім обертів (Кустівці), багатоспіральні з широкої пластини з поздовжньою нервюрою (Кам'янка Бузька). Щодо останнього такої думки дотримується і В. І. Ключко (2006, с. 136). Багатоспіральні браслети із спіральними щитками добре прикривали верхню частину рук. Шийні гривни комарівського типу могли значно знизити ефективність застосування ножів-кінджалів як лобойківської, так і інгуло-красномаяцької металургійних традицій, що проникали в ареал ТКК з південного сходу та півдня, з ареалів зрубного культурного кола та культурного кола Сабатинівка—Ноа—Кослоджень.

Далеко не всі вироби, формально залучені до категорії «прикрас», взагалі були власне елементами вбрання. Так, деякі гіпердовгі шпильки — і в першу чергу шпильки-жезли (або шпильки-стилети) на зразок гордієвських — могли використовувати як парадну / ритуальну «зброю» (Лисенко С. Д., Лисенко С. С., Якубенко 2008; Гошко 2011, с. 41—44). Шумлячі «браслети», імовірно, використовували як своєрідні «музичні інструменти» (Березанська, Ключко 2011, с. 57; Гошко 2011, с. 40—41). Частина цільнолитих кілець та ланцюжок з них, частина бронзових та кістяних блях, могла бути елементами кінського спорядження (Березанська, Ключко 2011, с. 54—55), хоч однозначно відокремити ці вироби від елементів вбрання для комарівської культури ТКК за наявними матеріалами не вважаємо за можливе.

Висновки. Відносна рідкість металевих прикрас у похованнях комарівської культури, на тлі імпорту сировини для їх виробництва, дозволяє розглядати прикраси як елементи парадного вбрання осіб більш високого, у порівнянні із основним масивом похованих, статусу / рангу. При цьому можна виділити незначний відсоток — менше 20 поховань, які за комплексом прикрас можемо зарахувати до представників місцевої еліти.

Повний комплект парадного вбрання північних груп комарівської культури містив шпильку, шийну гривну та браслет/браслети. Найбільш стійке поєднання великих прикрас

спостерігається у волинській та киево-черкаській групах: шпилька, шийна гривна, пара багатоспіральних браслетів (на зап'ястя) та пара браслетів зі спіральними щитками (на плечі?) (Івання 2/1; Кордишів 3/1-2; Малополовецьке 1/1). Поховання раннього та класичного етапів цих груп вражають своєю строгістю. За відносно значної кількості поховань з гривнами, шпильками та браслетами, досить рідкісним є використання у поховальній практиці більше 1—5 прикрас дрібних категорій (кілець, підвісок, намистин); серед останніх переважають бронзові пронизки. Використання переважно дрібних прикрас (кілечка, підвіски, невеликі бляхи-гудзики, пронизки) характерне для заклочного (білогрудівського) етапу (Вергуни).

У галицькій групі браслетів зі спіральними щитками не зафіксовано, місце багатоспірального браслета у найбагатшому похованні займає масивний литий браслет. При цьому парадність комплексу підкреслюється додатковим використанням ще трьох категорій дрібних прикрас (Комарів 8/1). Не набули тут поширення і двоспіральні «фібули», більш характерні для волинської та киево-черкаської груп.

У подільській групі комарівської культури шийні гривни не відомі (за винятком раннього поховання у Барі). Не відомі тут і одновиткові браслети зі спіральними щитками, двоспіральні брошки / «фібули». На відміну від основного масиву лісостепових груп комарівської культури, елітні поховання подільської групи створюють відчуття «святковості» вбрання, завдяки залученню великої кількості дрібних прикрас, насамперед кілець-підвісок, підвісок і намист з бурштинових намистин, які замінили шийні гривни (Гордіївка 6/1, 16/1, 24/1).

ЛІТЕРАТУРА

- Антонович, В. Б. 1895. *Археологическая карта Киевской губернии*. Москва: типография М. Г. Волчанинова.
- Балагури, Э. А. 2001. *Население Верхнего Подпутья в эпоху поздней бронзы*. Ужгород: УжНУ.
- Бандрівський, М. С. 2014. *Культурно-історичні процеси на Прикарпатті і Західному Поділлі в пізній період епохи бронзи — на початку доби раннього заліза*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Бандрівський, М. С., Крушельницька, Л. І. 1998. Основні періоди розвитку висоцької культури (за матеріалами поховальних пам'яток). *Записки наукового товариства ім. Шевченка*, ССХХV, с. 193-247.
- Бардецький, А., Ткач, В. 2012. Поховальні пам'ятки, відкриті Ю. Ф. Шумовським у 1930-х роках в с. Мирогоща Дубенського р-ну Рівненської обл.: аналіз та інтерпретація даних. *Волино-Подільські археологічні студії*, III, с. 153-162.
- Березанская, С. С. 1972. *Средний период бронзового века в Северной Украине*. Киев: Наукова думка.
- Березанская, С. С. 1999. Могильник эпохи бронзы Гордеевка на Южном Буге. *Советская археология*, 4, с. 131-148.
- Березанська, С. С., Гершкович, Я. П., Самолюк, В. О. 1998. Розкопки курганів тшинецької культури на р. Горинь. *Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр.*, с. 53-54.
- Березанська, С. С., Гошко, Т. Ю., Самолюк, В. О. 2004. Колективне поховання тшинецької культури на р. Горинь. *Археологія*, 1, с. 111-125.
- Березанська, С. С., Клочко, В. І. 2011. Гордіївський могильник. В: Клочко, В. І. (ред.). *Гордіївський могильник*. Вінниця: ВОКМ, с. 7-113.
- Березанская, С. С., Лобай, Б. И. 1987. *Отчёт о раскопках могильника эпохи бронзы у с. Гордеевка Тростянецкого р-на Винницкой обл.* НАН України, ф. 64, 1987/6.
- Березанская, С. С., Лобай, Б. И. 1988. *Отчёт о раскопках могильника эпохи бронзы у с. Гордеевка Тростянецкого р-на Винницкой обл. в 1988 г.* НАН України, ф. 64, 1988/5.
- Березанська, С. С., Лобай, Б. І. 1994. Курганний могильник бронзової доби поблизу с. Гордіївка на Південному Бугі (попереднє повідомлення). *Археологія*, 4, с. 148-153.
- Березанская, С. С., Самолюк, В. А. 1999. *Отчёт о раскопках курганообразной насыпи тшинецкой культуры близ г. Нетишин Хмельницкой области в 1999 г.* НАН України, ф. 64, 1999/64.
- Березанская, С. С., Самолюк, В. А. 2002. *Отчёт о раскопках курганной насыпи IX в урочище «Казачье Могилы» в окрестностях г. Нетишин Славутского р-на Ровенской обл. в 2002 г.* НАН України, ф. 64, 2002/21.
- Березанская, С. С., Самолюк, В. А. 2003. *Отчёт о раскопках, проведённых в 2003 году в окрестностях г. Нетишин Славутского р-на Хмельницкой обл.* НАН України, ф. 64, 2003/216.
- Березанская, С. С., Самолюк, В. А. 2004. *Отчёт о раскопках в 2004 году в окрестностях с. Полян Славутского района Ровенской области*. НАН України, ф. 64, 2004/167.
- Березанська, С. С., Тітенко, Г. Т. 1954. Нові розкопки пам'яток білогрудівського типу. *Археологія*, IX, с. 119-132.
- Бобринский, А. А. 1887. *Курганы и случайные археологические находки близ Смелы*. 1. Санкт-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича.
- Бобринский, А. А. 1901. *Курганы и случайные археологические находки близ Смелы*. 3. Санкт-Петербург: Главное управление уделов.
- Бондар, М. М. 1972. Дослідження Канівської комплексної експедиції. *Археологічні дослідження на Україні в 1969 р.*, с. 87-90.
- Ванчугов, В. П. 2008. Древнейшие фибулы Северного Причерноморья. В: Papuci-Wladyka, E. (ed.). *Pontika 2006: Recent Research in Northern Black Sea Coast Greek Colonies*. Krakow: Jagiellonian University, с. 205-219.
- Васіна, З. 2003. *Український літопис вбрання*. 1. Київ: Мистецтво.
- Винокур, Й., Гуцал, А., Мегей, В. 1995. Дослідження курганів доби бронзи у селі Дорогощі на Волині. *Записки наукового товариства ім. Шевченка*, ССХХV, с. 433-465.
- Гамченко, С. С. 1924. *Раскопки 1924 г. на Волыни Сергея Гамченка*. НАН України, фонд С. С. Гамченка, № 46—48.
- Гончаров, В. К. 1963. *Лука-Райковецкая. Материалы и исследования по археологии СССР*, 108, с. 283-315.
- Гошко, Т. Ю. 2011. *Металлообробка у населення Правобережної Лісостепової України за доби пізньої бронзи*. Київ: ІА НАН України.

- Гошко, Т., Манічев, В., Приймаченко, В., Бондаренко, І. 2009. Дослідження кольорового металу доби пізньої бронзи з території Правобережної лісостепової України. В: Отрощенко, В. В. (ред.). *Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи*. Київ; Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, с. 99-118.
- Дергачёв, В. А. 1986. *Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы (анализ и характеристика культурных групп)*. Кишинев: Штиинца.
- Доде, З. В. 2005. Костюм как репрезентация историко-культурной реальности: к вопросу о методе исследования. *Структурно-семиотические исследования в археологии*, 2, с. 305-330.
- Ільчишин, В. В. 2016. Комарівський горизонт багатопарового курганного могильника Кордишів VIII на Шумщині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 20, с. 259-272.
- Ільків, М. В. 2010. Нові знахідки епохи бронзи на Буковині. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 43-49.
- Кашуба, М. Т. 2011. Ранняя фибула из поселения кобанской культуры Змейское и северопонтийские смычковые фибулы XI—X вв. до н. э. В: Мамаев, Х. М. (ред.). *Вопросы древней и средневековой археологии Кавказа*. Москва: ИА РАН, с. 61-78.
- Клочко, В. И. 1994. Металлургическое производство в энеолите — бронзовом веке. В: Черняков, И. Т. (ред.). *Ремесло эпохи энеолита—бронзы на Украине*. Киев: Наукова думка, с. 96-132.
- Клочко, В. І. 2006. *Озброєння та військова справа давнього населення України (5000—900 рр. до Р. Х)*. Київ: АртЕк.
- Клочко, В. І. 2011a. Бузький торговельний шлях. В: Клочко, В. І. (ред.). *Гордіївський могильник*. Вінниця: ВОКМ, с. 114-132.
- Клочко, В. І. 2011b. Нові знахідки речей та комплексів гордіївського типу на Вінничині. В: Клочко, В. І. (ред.). *Гордіївський могильник*. Вінниця: ВОКМ, с. 250-258.
- Клочко, Л. С. 1998. Женский костюм в Правобережной Украине по материалам украшений тшинецкой и комаровской культур. В: Koško, A., Czebreszuk, J. (ed.). *«Trzciniec» — system kulturowy czy interkulturowy proces*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, с. 329-336.
- Клочко, Л. С., Васина, З. О. 2011. Реконструкція жіночого вбрання за знахідками в похованнях Гордіївського могильника. В: Клочко, В. І. (ред.). *Гордіївський могильник*. Вінниця: ВОКМ, с. 237-249.
- Ковпаненко, Г. Т., Ричков, М. О. 2004. Кургани доби бронзи на півдні Київщини. *Археологія*, 1, с. 60-75.
- Козенкова, В. И. 1982. *Типология и хронологическая классификация предметов кобанской культуры. Восточный вариант*. Свод археологических источников, В2-5, вып. 3. Москва: Наука.
- Козенкова, В. И. 1989. *Кобанская культура. Западный вариант*. Свод археологических источников, В2-6, вып. 3?. Москва: Наука.
- Козенкова, В. И. 1998. *Материальная основа быта кобанских племен. Западный вариант*. Свод археологических источников, В2-5, том 5. Москва: Наука.
- Козловська, В. 1930. Бронзові прикраси з давнього поховання на терені заповідника ім. акад. Заболотного (с. Чоботарка, Тульчинської окр.). *Хроніка археології та мистецтва*, 2, с. 31-34.
- Кондукторова, Т. С. 1979. Антропологический тип людей комаровско-тшинецкой культуры Украины. *Вопросы антропологии*, 62, с. 44-60.
- Круц, С. И., Литвинова, Л. В. 1994. Антропологические материалы из погребений белогрудовской культуры. В: Яровой, Е. В. (ред.). *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья. V тыс. до н. э. — V в. н. э.* Тирасполь: Археология, с. 124-125.
- Крушельницька, Л. І. 1985. *Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи (рубіж епох бронзи і заліза)*. Київ: Наукова думка.
- Куприянова, Е. В. 2008. *Тень женщины: женский костюм эпохи бронзы как «текст» (по материалам некрополей Южного Зауралья и Казахстана)*. Челябинск: Авто Граф.
- Курінний, П. 1926. Дослідження Білогрудівського могильника. *Коротке звітлення Всеукраїнського археологічного комітету за археологічні дослідження року 1925*, с. 74—80.
- Куштан, Д. П. 2013. *Південь Лісостепоного Подніпров'я за доби пізньої бронзи*. Археологічний альманах, 29. Донецьк: Донбас.
- Куштан, Д. П. 2020. Ще раз про Старосільський скарб доби пізньої бронзи з Черкащини. *Археологія і давня історія України*, 4 (37), с. 340-347.
- Лагодовська, О. Ф. 1948. Войцехівський могильник бронзової доби на Волині. *Археологія*, II, с. 62-77.
- Лагодовська, О. Ф., Захарук, Ю. М. 1956. Нові дослідження Войцехівського могильника. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VI, с. 69-74.
- Литвинова, Л. В. 2001. Население Среднего Поднепровья в эпоху поздней бронзы (по материалам могильника Малополовецкое-3). В: Лисенко, С. Д. (ред.). *Етнокультурні процеси у Середньому Подніпров'ї за матеріалами археологічних досліджень*. Київ: Знання, с. 10-12.
- Литвинова, Л. В. 2011. Палеоантропологічні матеріали з Гордіївського могильника. В: Клочко, В. І. (ред.). *Гордіївський могильник*. Вінниця: ВОКМ, с. 259-269.
- Литвинова, Л. В., Лисенко, С. Д. 2012. Новый антропологический материал из Войцеховского могильника. В: Алёкшин, В. А. (ред.). *Культуры степной Евразии и их взаимодействие с древними цивилизациями. 1*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, Периферия, с. 9497.
- Лобай, Б. И. 1986. *Научный отчет о работе археологической экспедиции Винницкого краеведческого музея в 1986 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1986/147.
- Лисенко, С. Д. 1999. До реконструкції жіночого вбрання стародавнього населення краю доби бронзи (за матеріалами розкопок могильника Малополов'цьке-3). *Прес-музей*, 8—9, с. 93-95.
- Лисенко, С. Д. 2005a. Длинные пластины оковки эпохи поздней бронзы. Ключева, І. М. (ред.). *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України*. Київ: Шлях, с. 101-103.
- Лисенко, С. Д. 2005b. Абсолютная хронология восточного массива тшинецкого культурного круга. В: Василенко, А. И. (ред.). *Проблемы эпохи бронзы Великой Степи*. Луганск: Глобус, с. 37-60.
- Лисенко, С. Д. 2007. Динамика развития тшинецкого культурного круга на границе Правобережной лесостепи и Полесья. In: Bakalarska, L. (ed.). *Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski*. Warszawa: Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, с. 341-389.
- Лисенко, С. Д. 2012. Тшинецкий культурный круг и проблемы перехода к раннему железному

веку в Северной Украине. *Российский археологический ежегодник*, 2, с. 263-275.

Лисенко, С. Д. 2013. Тшинецьке культурне коло. В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія Історії України*: у 10 томах. 10: Т—Я. Київ: Наукова думка, с. 188-190.

Лисенко, С. Д. 2015а. Могильник Козаровичи епохи пізньої бронзи. В: Дяченко, О. В. (ред.). *Кукутень-трипільський культурний комплекс та його сусіди*. Львів: Астролябія, с. 463-474.

Лисенко, С. Д. 2015b. К вопросу о культурной принадлежности Гордеевского могильника. *Stratum plus*, 2, с. 207-230.

Лисенко, С. Д. 2015с. Демембрація в погребальном обряді комаровської культури. В: Токарева, Е. П. (ред.). *Древние культы, обряды, ритуалы: памятники и практики. Сборник научных статей*. І. Зимовники: Зимовниковский краеведческий музей, с. 74-100.

Лисенко, С. Д. 2017. Тшинецький культурний круг — зв'язуюче ланка між Балтійським і Чорноморським регіонами в епоху пізньої бронзи (2 тис. до н. е.). *Матеріали по археології і історії античного і середньовікового Крима*, 9, с. 23-66.

Лисенко, С. Д. 2019. Матеріали комаровської і сосницької культур в експозиції Археологічного музею Інституту археології НАН України. *Археологія і давня історія України*, 3 (32), с. 49-62.

Лисенко, С. Д., Лисенко, С. С. 2001. Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 2000 г. *Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 рр.*, с. 147-159.

Лисенко, С. Д., Лисенко, С. С. 2011. Вклад С. С. Гамченко в изучение памятников тшинецкого культурного круга. В: Платонова, Н. И. (ред.). *История археологии: личности и школы*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 217-230.

Лисенко, С. Д., Лисенко, С. С. 2017. Курганоподобные возвышения с территории Войцеховского могильника (по результатам исследований 2013 г.). *Новое прошлое*, 4, с. 264-285.

Лисенко, С. Д., Лисенко, С. С. 2018. Курганная группа 3 Войцеховского могильника (по результатам исследований 2011—2012 гг.). В: Синика, В. С., Рабинович, Р. А. (ред.). *Древности. Исследования. Проблемы*. Кишинёв; Тирасполь: Stratum, с. 89-112.

Лисенко, С. Д., Лисенко, С. С. 2021. Комплекс металлических изделий завершающего этапа эпохи поздней бронзы с территории Войцеховского могильника. *Stratum plus*, 2, с. 339-360.

Лисенко, С. Д., Лисенко, С. С. 2024. Спиральні підвіски тшинецького культурного кола типу Лубна—Чорногородка. *Археологія і давня історія України*, 1 (50), с. 40-53.

Лисенко, С. Д., Лисенко, С. С., Якубенко, Е. А. 2008. Булавки-железы из собрания Национального музея истории Украины. В: Савинов, Д. Г. (ред.). *Случайные находки: хронология, атрибуция, историко-культурный контекст*. Санкт-Петербург: СПбГУ, с. 61-65.

Лисенко, С. Д., Лисенко, С. С., Диденко, С. В., Якубенко, Е. А. 2005. Бронзовые украшения эпохи поздней бронзы — начала раннего железного века из фондов Национального музея истории Украины. В: Лисенко, С. Д. (ред.). *Проблемы археологии Среднего Подніпров'я*. Київ; Фастів: ФДКМ, с. 152-200.

Лисенко, С. Д., Шклярський Е. И., Разумов С. Н., Лисенко С. С. 2015. Курганный могильник комаровской культуры у с. Буковна (результаты исследований 2010—2013 гг.). *Матеріали по археоло-*

гии и истории античного и средневекового Крима, 7, с. 11-49.

Лисенко, С. С. 2002. Подвески белогрудовского типа. В: Строкова, Л. В. (ред.). *Музейні читання (матеріали наукової конференції, грудень 2001 р.)*. Київ: МПКУ, с. 116-125.

Лисенко, С. С. 2003. К вопросу о реконструкции погребального убранства эпохи поздней бронзы на территории Украины. В: Шишлина, Н. И. (ред.). *Чтения, посвященные 100-летию деятельности Василия Алексеевича Городцова в Государственном Историческом музее*. 1. Москва: ГИМ, с. 150-152.

Лисенко, С. С. 2005а. Украшения эпохи поздней бронзы Украины. *Археологічні дослідження в Україні 2003—2004 рр.*, с. 348-355.

Лисенко, С. С. 2005b. Гривны, браслеты и перстни со спиральными щитками с территории Украины. В: Василенко, А. И. (ред.). *Проблемы эпохи бронзы Великой Степи*. Луганск: Глобус, с. 25-36.

Лисенко, С. С. 2012. Реконструкция погребального убранства бронзового века. В: Конвалюк, Н. В. (ред.). *Археологічні дослідження на Київщині*. Трипіль: Київський обласний археологічний музей, с. 21-30.

Лисенко, С. С. 2018. Булавки с пластинчатой головкой эпохи поздней бронзы с территории Украины. В: Синика, В. С., Рабинович, Р. А. (ред.). *Древности. Исследования. Проблемы*. Кишинёв; Тирасполь: Stratum plus, 125-133.

Лисенко, С. С. 2021. Украшения населения Северного Причерноморья эпохи поздней бронзы. Кишинёв; Киев: Stratum plus.

Лисенко, С. С., Лисенко, С. Д. 2012. Экспериментальные исследования браслетов и гривен со спиральными щитками для определения их места в убранстве. В: Ключева, И. М. (ред.). *Проблемы дослідження пам'яток археології Східної України*. Луганськ: Луганський обласний краєзнавчий музей, с. 272-277.

Лисенко, С. С., Лисенко, С. Д. 2014. Некоторые аспекты реконструкции древнего костюма и убранства. *Археологія і давня історія України*, 2 (13), с. 107-119.

Лисенко, С. С., Лисенко, С. Д. 2015. Новый клад комаровской культуры на Киевщине. *Матеріали по археології Северного Причерноморья*, 13, с. 195-206.

Лисенко, С. С., Лисенко, С. Д. 2017. Экспериментальные исследования способа ношения некоторых украшений комаровской культуры. *Археологія і давня історія України*, 1 (22), с. 190-203.

Лисенко, С. С., Лисенко, С. Д. 2018. Двуспиральные фибулы комаровской культуры. В: Бруйко, И. В. (ред.). *Народы и культуры Нижнего Дуная в Древности*. Одесса: Ирбис, с. 107-116.

Лисенко, С. С., Лисенко, С. Д. 2019. Булавки с петельчатой головкой эпохи поздней бронзы. *Матеріали по археології Северного Причерноморья*, 14, с. 161-181.

Макарович, М. Л. 1940. Археологічні дослідження в с. Білий Камінь. В: Яценков, М. І. (ред.). *Трипільська культура*. І. Київ: АН УРСР, с. 453-475.

Макарович, П., Кочкін, І., Небещанські, Я., Романішин, Я., Цвалінські, М., Станюк, Р., Лепьонка, Г., Гільдебрандт-Радке, І., Панахид, Г., Болтрик, Ю., Рудь, В., Ваврусевич, А., Ткачук, Т., Скупинецькі, Р., Багирч, Ц. 2016. *Каталог курганних могильників комарівської культури в басейні Верхнього Дністра (колишнє Станіславське воєводство)*. Познань; Київ; Івано-Франківськ (електронна книга). URL:

<https://jakubnowosad.com/katalogua/>. Дата звернення 11.07.2023.

Маркус, І., Охріменко, Г. 2005. Палеометалеві вироби. В: Охріменко, Г. В. (ред.). *Археологічна спадщина Яна Фітцке*. Луцьк.: Волинська обласна друкарня, с. 315-345.

Маркус, І. Я., Охріменко, Г. В. 2010. *Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині IV—II тис. до Р. Х. Навчальний посібник*. Луцьк: Волинська обласна друкарня.

Охріменко, Г., Маркус, І. 2005. Пам'ятки східнотшинецької культури на Волині. В: Охріменко, Г. В. (ред.). *Археологічна спадщина Яна Фітцке*. Луцьк.: Волинська обласна друкарня, с. 448-486.

Панченко, К. І. 2017. Дослідження пам'ятки скіфського часу біля с. Заломи на Кіровоградщині. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 335-339.

Петренко, В. Г. 1978. *Украшения Скифии VII—III вв. до н.э.* Свод археологических источников, Д4-5. Москва: Наука.

Пивоваров, С., Ільків, М. 2009. Нові знахідки скарбів епохи бронзи — раннього заліза на території Західної України. В: Отрошенко, В. В. (ред.). *Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи*. Київ; Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, с. 89-98.

Рабинович, М. Г. (ред.). 1986. *Древняя одежда народов Восточной Европы*. Москва: Наука.

Рудинський, М. Я. 1928. Археологічні збірки Полтавського музею. В: Бендеровський, В., Риженко, Я., Гавриленко, М. (ред.). *Збірник присвячений 35-річчю музею*. І. Полтава: Полтавський державний музей ім. В. Г. Короленка, с. 29-62.

Рыбалова, В. Д. 1961. К вопросу о хронологии некоторых групп памятников эпохи бронзы и раннего железа на Украине. *Археологический сборник государственного Эрмитажа*, 2, с. 9-25.

Свешніков, І. К. 1966. *Звіт з роботи Волинської археологічної експедиції в 1966 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1966/72.

Свешніков, І. К. 1967. *Звіт з роботи Західно-Подільської археологічної експедиції в 1967 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1967/52.

Свешников, И. К. 1968. Богатые погребения комаровской культуры у с. Иванья Ровенской области. *Советская археология*, 2, с. 159-168.

Свешніков, І. К. 1974. *Історія населення Перекарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери*. Київ: Наукова думка.

Свешников, И. К. 1990. Средний период бронзового века Прикарпатья и Волыни. Тшинецко-комаровская культура. В: Черныш, А. П. (ред.). *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо)*. Киев: Наукова думка, с. 78-88.

Сегеда, С. П. 2001. *Антропологичний склад українського народу: етногенетичний аспект*. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги.

Синика, В. С., Тельнов, Н. П. 2018. Скифский курган 116 первой половины III в. до н. э. у с. Глиное. В: Синика, В. С., Рабинович, Р. А. (ред.). *Древности. Исследования. Проблемы*. Кишинёв; Тирасполь: Stratum plus, с. 223-266.

Смирнов, Ю. А. 1997. *Морфология преднамеренного погребения*. Москва: Восточная литература.

Телегин, Д. Я. 1982. Старосельский клад поздней бронзы из Черкасской области. *Советская археология*, 1, с. 222-224.

Тереножкин, А. И. 1957. Среднее Поднепровье в начале железного века. *Советская археология*, 2, с. 47-63.

Тереножкин, А. И. 1961. *Предскифский период на Днепровском Правобережье*. Киев: АН УССР.

Фітцке, Я. 2005 (1938). Цьогорічні археологічні дослідження на Волині. В: Охріменко, Г. В. (ред.). *Археологічна спадщина Яна Фітцке*. Луцьк: Волинська обласна друкарня, с. 99-100.

Черных, Е. Н. 1976. *Древняя металлообработка на юго-западе СССР*. Москва: Наука.

Шишкін, Р. Г., Лисенко, С. Д. 1996. Поховання східнотшинецької культури поблизу с. Малополовецьке. *Археологія*, 1, с. 146-150.

Ягодінська М., Ільчишин В. 2020. Дослідження могильника біля с. Кордишів. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.*, с. 274-277.

Яценко, С. А. 2006. *Костюм древней Евразии: ураноязычные народы*. Москва: Восточная литература.

Berezanskaja, S. S., Klocko, V. I. 1998. *Das Graberfeld von Hordeevka*. Archäologie in Eurasien, 5. Rahden: Marie Leidorf.

Cavruc, V., Dumitroaia, G. (eds.) 2001. *Cultura Costișa în contextul epocii bronzului din România*. Piatra-Neamț: Constantin Matasă.

Cynkałowski, A. 1961. *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Archeologiczne.

Fitzke, J. 1938. Tegoroczne badania archeologiczne na Wołyniu. *Z otchłani wieków*, XIII, s. 125-128.

Florescu, M. 1970. Probleme de la civilization de Costișa a la lumiere du sondage de Borlesti. *Dacia*, 14, p. 51-81.

Gyrski, J., Lysenko, S., Makarowicz, P. 2003. Radiocarbon chronology of the Trzciniec Cultural Circle between the Vistula and Dnieper basins. *Baltic-pontic studies*, 12, p. 253-306.

Kirkor, A. H. 1878. Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w roku 1877. *Zbiór wiadomości do Antropologii krajowej*, II, s. 3-18.

Kostrzewski, J. 1924. Z badań nad osadnictwem wczesnej i środkowej epoki bronzowej na ziemiach polskich. *Przegląd archeologiczny*, II, 2 (Rok 1923), s. 161-218.

Kostrzewski, J. 1927. Przyczynki do epoki brązowej na Wołyniu. *Przegląd archeologiczny*, III, 2 (Rok 1926), s. 111-115.

Kozłowski, L. 1928. *Wczesna, starsza i spódkowa epoka brązu w Polsce*. Lwów: Towarzystwo Naukowe we Lwowie.

Makarowicz, P. 2010. *Trzciniecki krąg kulturowy — wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy*. Poznań: wydawnictwo Poznańskie.

Makarowicz, P. 2019. Dom zmarłych z kurhanu 6 w Bukivnej. Z badań nad architekturą podkurhanową w gornodniestrzańskiej enklawie kultury komarowskiej. W: Szmyt, M. (ed.). *Vir Bimaris. Od kujawskiego matecznika do stepów nadczarnomorskich*. Poznań; Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, s. 737-753.

Makarowicz P., Lysenko S. D., Koćkin I. T. 2013. Kurhany z epoki brązu nad Górnym Dniestrem — polsko-ukraińskie projekty badawcze. *Folia praehistorica poznaniensia*, XVIII, s. 151-176.

Makarowicz, P., Goslar, T., Niebieszczański, J., Cwaliński, M., Kochkin, I. T., Romaniszyn, J., Lysenko, S. D., Ważny, T. 2018. Middle Bronze Age societies and barrow line chronology. A case study from the Bukivna «necropolis», Upper Dniester Basin, Ukraine. *Journal of Archaeological Science*, 95, July 2018, p. 40-51.

Makarowicz, P., Goslar, T., Szczepanek, A., Yahodyska, M., Ilchyshyn, V., Kozak, A., Romaniszyn, J., Niebieszczański, J., Rud, V., Pospieszny, L. 2024. Barrow Necropolis from the 3rd and 2nd Millennia BC in Western Ukraine. A Bayesian Modeling and Isotopic Study. *Radiocarbon*, 2, p. 326-340.

Miśkiewicz, J. 1978. Kultura Trzciniecka. In: Hensel, W. (ed.). *Prahistoria Ziemi Polskich*. III. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: PAN, s. 173-196.

Mozsolics, A. 1967. *Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonta von Hajdusömson und Kosziderpodlós*. Budapest: Akadémiai kiadó.

Müller-Karpe, H. 1980. *Bronzezeit (Dritter teilband, tafeln)*. Handbuch der vorgeschichte IV. München: C. H. Beck.

Petrescu-Dimbovița, M. 1977. *Depozitele de bronzuri din România*. București: Academia Republicii Socialiste România.

Rogozińska, R. 1959. Cmentarzysko kultury komarowskiej w Bukowni. *Materialy Archeologiczne*, I, s. 97-114.

Siwkówna, I. 1938. Tymczasowe wyniki badań terenowych w Bukonej, pow. Tłumacki. *Z otchłani wieków*, XIII, s. 67-70.

Sulimirski T. 1936. Cmentarzysko kurkhanowe w Komarowie koło Halicza i kultura komarowska. *Sprawozdania Polskiej Akademii Umijetnosci*, XLI, 9, s. 273-277.

Sulimirski, T. 1968. *Corded ware and globular amphorae North-East of the Carpathians*. London: Athlone.

Swiesznikow, I. K. 1967. Kultura komarowska. *Archeologia Polski*, 12, 1, s. 39-107.

Węgrzynowicz, T. 2001. *Zabytki z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza z Ukrainy i Białorusi w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie*. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie.

Wels-Weyrauch, U. 1978. *Die Anhänger und Halsringe in Südwestdeutschland und Nordbayern*. Prähistorische Bronzefunde, XI, 1. München: C. H. Beck.

Wels-Weyrauch, U. 1991. *Die Anhänger in Südbauern*. Prähistorische Bronzefunde, XI, 5. Stuttgart: F. Steiner.

REFERENCES

Antonovich, V. B. 1895. *Arkheologicheskaya karta Kievskoi gubernii*. Moskva: tipografiya M. G. Volchaninova.

Balaguri, E. A. 2001. *Naselenie Verkhnego Potisia v epokhu pozdnei bronzi*. Uzhgorod: UzhNU.

Bandrivskiy, M. S. 2014. *Kulturno-istorychni protsesy na Prykarpatti i Zakhidnomu Podilli v piznii period epokhy bronzy — na pochatku doby rannoho zaliza*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.

Bandrivskiy, M. S., Krushelnyska, L. I. 1998. Osnovni periody rozvytku vysotskoi kultury (za materialamy pokhvalnykh pamiatok). *Zapysky naukovoho tovarystva im. Shevchenka*, CCXXXV, 193-247.

Bardetskyi, A., Tkach, V. 2012. Pokhvalni pamiatky, vidkryti Yu. F. Shumovskym u 1930-kh rokakh v s. Myrohoshcha Dubenskoho r-nu Rivnenskoï obl.: analiz ta interpretatsiia danykh. *Volyno-Podilski arkheolohichni studii*, III, s. 153-162.

Berezanskaya, S. S. 1972. *Srednii period bronzovogo veka v Severnoi Ukraine*. Kiev: Naukova dumka.

Berezanskaya, S. S. 1999. Mogilnik epokhy bronzy Gordeevka na Yuzhnom Buge. *Sovetskaya arkheologiya*, 4, s. 131-148.

Berezanska, S. S., Hershkovych, Ya. P., Samoliuk, V. O. 1998. Rozkopky kurhaniv tshynetskoï kultury na r. Horyn. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1997—1998 rr.*, s. 53-54.

Berezanska, S. S., Hoshko, T. Yu., Samoliuk, V. O. 2004. Kolektyvne pokhovannia tshynetskoï kultury na r. Horyn. *Arkheolohiia*, 1, s. 111-125.

Berezanska, S. S., Klochko, V. I. 2011. Hordiivskiy mohyl'nyk. In: Klochko, V. I. (ed.). *Hordiivskiy mohyl'nyk*. Vinnytsia: VOKM, s. 7-113.

Berezanskaya, S. S., Lobai, B. I. 1987. *Otchyot o raskopkakh mogilnika epokhy bronzy u s. Gordeevka Trostyanetskogo r-na Vinnitskoi obl.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1987/6.

Berezanskaya, S. S., Lobai, B. I. 1988. *Otchyot o raskopkakh mogilnika epokhy bronzy u s. Gordeevka Trostyanetskogo r-na Vinnitskoi obl. v 1988 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1988/5.

Berezanska, S. S., Lobai, B. I. 1994. Kurhannyi mohyl'nyk bronzovoi doby poblyzu s. Hordiivka na Pivdennomu Buzi (poperednie povidomlennia). *Arkheolohiia*, 4, s. 148-153.

Berezanskaya, S. S., Samoliuk, V. A. 1999. *Otchyot o raskopkakh kurganooobraznoi nasipi tshynetskoï kultury bliz g. Netishin Khmel'nitskoi oblasti v 1999 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1999/64.

Berezanskaya, S. S., Samoliuk, V. A. 2002. *Otchyot o raskopkakh kurgannoi nasipi IX v urochishche «Kazatskie Mogily» v okrestnostyakh g. Netishin Slavutskogo r-na Rovenskoi obl. v 2002 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2002/21.

Berezanskaya, S. S., Samoliuk, V. A. 2003. *Otchyot o raskopkakh, provedyonnykh v 2003 godu v okrestnostyakh g. Netishin Slavutskogo r-na Khmel'nitskoi obl.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2003/216.

Berezanskaya, S. S., Samoliuk, V. A. 2004. *Otchyot o raskopkakh v 2004 godu v okrestnostyakh s. Polyan Slavutskogo raiona Rovenskoi oblasti.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2004/167.

Berezanska, S. S., Titenko, H. T. 1954. Novi rozkopky pamiatok bilohrudivskoho typu. *Arkheolohiia*, IX, s. 119-132.

Bobrinskii, A. A. 1887. *Kurgani i sluchainie arkheologicheskie nakhodki bliz Smeli*. 1. Sankt-Peterburg: Tipografiya M. M. Stasyulevicha.

Bobrinskii, A. A. 1901. *Kurgani i sluchainie arkheologicheskie nakhodki bliz Smeli*. 3. Sankt-Peterburg: Glavnoe upravlenie udelov.

Bondar, M. M. 1972. Doslidzhennia Kanivskoi kompleksnoi yekspeditsii. *Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini v 1969 r.*, s. 87-90.

Vanchugov, V. P. 2008. Drevneishie fibuli Severnogo Prichernomorya. In: Papuci-Wladyka, E. (ed.). *Pontika 2006: Recent Research in Northern Black Sea Coast Greek Colonies*. Krakow: Jagiellonian University, s. 205-219.

Vasina, Z. 2003. *Ukrainskyi litopys ubrannya*. 1. Kyiv: Mystetstvo.

Vynokur, Y., Hutsal, A., Mehei, V. 1995. Doslidzhennia kurhaniv doby bronzy u seli Dorohoshchi na Volyni. *Zapysky naukovoho tovarystva im. Shevchenka*, CCXXXV, s. 433-465.

Gamchenko, S. S. 1924. *Raskopki 1924 g. na Volini Sergeya Gamchenka*. NA IA NAN Ukrainy, fond S. S. Hamchenka, N 46-48.

Goncharov, V. K. 1963. Luka-Raikovetskaya. *Materiali i issledovaniya po arkheologii SSSR*, 108, s. 283-315.

Hoshko, T. Yu. 2011. *Metaloobrobka u naselennia Pravoberezhnoi Lisostepovoi Ukrainy za doby piznoi bronzy*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Hoshko, T., Manichev, V., Prymachenko, V., Bondarenko, I. 2009. Doslidzhennia kolorovoho metalu doby piznoi bronzy z terytorii Pravoberezhnoi lisostepovoi Ukrainy. In: Otroshchenko, V. V. (ed.). *Vzaimozv'iazky kultur epokh bronzy i rannoho zaliza na terytorii Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy*. Kyiv; Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha, s. 99-118.

Dergachyov, V. A. 1986. *Moldaviya i sosednie territorii v epokhu bronzy (analiz i kharakteristika kulturnykh grupp)*. Kishinev: Shtiintsa.

Dode, Z. V. 2005. Kostyum kak reprezentatsiya istoriko-kulturnoi realnosti: k voprosu o metode issledovaniya. *Strukturno-semioticheskie issledovaniya v arkheologii*, 2, s. 305-330.

Ilchyshyn, V. V. 2016. Komarivskiy horyzont bahatosharovoho kurhannoho mohyl'nyka Kordyshev VIII na Shumshchyni. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 20, s. 259-272.

- Ilkiv, M. V. 2010. Novi znakhidky epokhy bronzy na Bukovyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 43-49.
- Kashuba, M. T. 2011. Rannaya fibula iz poseleniya kobanskoi kulturi Zmeiskoe i severopontiiskie smichkovie fibuli XI—X vv. do n. e. In: Mamaev, Kh. M. (ed.). *Voprosi drevnei i srednevekovoi arkheologii Kavkaza*. Moskva: IA RAN, s. 61-78.
- Klochko, V. I. 1994. Metallurgicheskoe proizvodstvo v eneolite — bronzovom veke. In: Chernyakov, I. T. (ed.). *Remeslo epokhi eneolita—bronzi na Ukraine*. Kiev: Naukova dumka, s. 96-132.
- Klochko, V. I. 2006. *Ozbroyennya ta viiskova sprava davnoho naselennya Ukrainy (5000—900 rr. do R. Kh)*. Kyiv: ArtEk.
- Klochko, V. I. 2011a. Buzkyi torhovelnii shliakh. In: Klochko, V. I. (ed.). *Hordiivskyi mohylnyk*. Vinnytsia: VOKM, 114-132.
- Klochko, V. I. 2011b. Novi znakhidky rechei ta kompleksiv hordiivskoho typu na Vinnychyni. In: Klochko, V. I. (ed.). *Hordiivskyi mohylnyk*. Vinnytsia: VOKM, 250-258.
- Klochko, L. S. 1998. Zhenskyi kostium v Pravoberezhnoi Ukraini po materialam ukrasheniya tshynetskoj y komarovskoi kultur. In: Kosko, A., Czebreszuk, J. (eds.). *«Trzciniec» — system kulturowy czy interkulturowy proces*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, s. 329-336.
- Klochko, L. S., Vasyna, Z. O. 2011. Rekonstruktsiia zhinochoho vbrannia za znakhidkami v pokhovanniakh Hordiivskoho mohylnyka. In: Klochko, V. I. (ed.). *Hordiivskyi mohylnyk*. Vinnytsia: VOKM, s. 237-249.
- Kovpanenko, H. T., Rychkov, M. O. 2004. Kurhany doby bronzy na pivdni Kyivshchyni. *Arkheolohiia*, 1, s. 60-75.
- Kozenkova, V. I. 1982. *Tipologiya i khronologicheskaya klassifikatsiya predmetov kobanskoi kulturi. Vostochnii variant*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, V2-5, vyp. 3. Moskva: Nauka.
- Kozenkova, V. I. 1989. *Kobanskaya kultura. Zapadnii variant*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, V2-6, vyp. 3. Moskva: Nauka.
- Kozenkova, V. I. 1998. *Materialnaya osnova bita kobanskikh plemyon. Zapadnii variant*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, V2-5, tom 5. Moskva: Nauka.
- Kozlovskaya, V. 1930. Bronzovi prykrasy z davnoho pokhovannia na tereni zapovidnyka im. akad. Zabolotnoho (s. Chobotarka, Tulchynskoi okr.). *Khronika arkheolohii ta mystetstva*, 2, s. 31-34.
- Konduktorova, T. S. 1979. Antropologicheskii tip lyudei komarovsko-tshynetskoj kulturi Ukraini. *Voprosi antropologii*, 62, s. 44-60.
- Kruts, S. I., Litvinova, L. V. 1994. Antropologicheskie materialy iz pogrebenii belogradovskoi kulturi. In: Yarovoi, Ye. V. (ed.). *Drevneishie obshchnosti zemledeltsev i skotovodov Severnogo Prichernomorya. V tys. do n. e. — V v. n. e.* Tiraspol: Arkheologiya, s. 124-125.
- Krushelnyska, L. I. 1985. *Vzaimozv'язky naselennia Prykarpattia i Volyni z plemenamy Shchidnoi i Tsentralnoi Yevropy (rubizh epokhy bronzy i zaliza)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Kupriyanova, Ye. V. 2008. *Ten zhenshchiny: zhenskii kostyum epokhy bronzy kak «tekst» (po materialam nekropolei Yuzhnogo Zauralya i Kazakhstana)*. Chelyabinsk: Avto Graf.
- Kurinnyi, P. 1926. Doslidzhennia Bilohrudivskoho mohylnyka. *Korotke zvidomlennia Vseukrainskoho arkheolohichnoho komitetu za arkheolohichni doslidy roku 1925*, s. 74—80.
- Kushtan, D. P. 2013. *Pivden Lisostepovoho Podniprov'ia za doby piznoi bronzy*. Arkheolohichniy almanakh, 29. Donetsk: Donbas.
- Kushtan, D. P. 2020. Shche raz pro Starosil'skyi skarb doby piznoi bronzy z Cherkashchyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (37), s. 340-347.
- Lahodovska, O. F. 1948. Voitsekhivskyi mohylnyk bronzovoi doby na Volyni. *Arkheolohiia*, II, s. 62-77.
- Lahodovska, O. F., Zakharuk, Yu. M. 1956. Novi doslidzhennia Voitsekhivskoho mohylnyka. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, VI, s. 69-74.
- Litvinova, L. V. 2001. Naselenie Srednego Podneprov'ia v epokhu pozdnei bronzy (po materialam mogilnika Malopolovetskoe-3). In: Lysenko, S. D. (ed.). *Etnokulturni protsesy u Serednomu Podniprovi za materialamy arkheolohichnykh doslidzhen*. Kyiv: Tovarystvo «Znannia» Ukrainy, s. 10-12.
- Lytvinova, L. V. 2011. Paleoantropologicheskie materialy z Hordiivskoho mohylnyka. In: Klochko, V. I. (ed.). *Hordiivskyi mohylnyk*. Vinnytsia: VOKM, s. 259-269.
- Litvinova, L. V., Lysenko, S. D. 2012. Novii antropologicheskii material iz Voitsekhovskogo mogilnika. In: Alyokshin, V. A. (ed.). *Kulturi stepnoi Yevrazii i ikh vzaimodeistvie s drevnimi tsivilizatsiyami*. 1. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, Periferiya, s. 94-97.
- Lobai, B. I. 1986. *Nauchnii otchyot o rabote arkheologicheskoi ekspeditsii Vinnitskogo kraevedcheskogo muzeya v 1986 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, № 1986/147.
- Lysenko, S. D. 1999. Do rekonstruktsii zhinochoho vbrannia starodavnoho naselennia kraiu doby bronzy (za materialamy rozkopok mohylnyka Malopolovetskoe-3). *Pres-muzei*, 8—9, s. 93-95.
- Lysenko, S. D. 2005a. Dlinnie plastini okovki epokhi pozdnei bronzy. Kliuchnieva, I. M. (ed.). *Problemy doslidzhenia pamiatok arkheolohii Shchidnoi Ukrainy*. Kyiv: Shliakh, s. 101-103.
- Lysenko, S. D. 2005b. Absolyutnaya khronologiya vostochnogo massiva tshynetskogo kulturnogo kruga. In: Vasilenko, A. I. (ed.). *Problemi epokhy bronzy Velikoi Step'i*. Lugansk: Globus, s. 37-60.
- Lysenko, S. D. 2007. Dinamika razvitiya tshynetskogo kulturnogo kruga na granitse Pravoberezhnoi lesostepi i Polesya. In: Bakalarska, L. (ed.). *Wspylnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski*. Warszawa: Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, s. 341-389.
- Lysenko, S. D. 2012. Tshynets'kii kulturnii krug i problemi perekhoda k rannemu zheleznomu veku v Severnoi Ukraini. *Rossiiskii arkheologicheskii yezhegodnik*, 2, s. 263-275.
- Lysenko, S. D. 2013. Tshynets'ke kulturne kolo. In: Smolii, V. A. (ed.). *Entsyklopediia Istorii Ukrainy: u 10 tomakh*. 10: T—Ia. Kyiv: Naukova dumka, s. 188-190.
- Lysenko, S. D. 2015a. Mogilnik Kozarovich epokhi pozdnei bronzy. In: Diachenko, O. V. (ed.). *Kukuten-trypil'skyi kulturnyi kompleks ta yoho susydy*. Lviv: Astroliabii, s. 463-474.
- Lysenko, S. D. 2015b. K voprosu o kulturnoi prynadlezhnosti Gordeevskogo mogilnika. *Stratum plus*, 2, s. 207-230.
- Lysenko, S. D. 2015c. Demembratsiya v pogrebalnom obryade komarovskoi kulturi. In: Tokareva, Ye. P. (ed.). *Drevnie kulti, obryady, ritualy: pamyatniki i praktiki. Sbornik nauchnikh statei*. I. Zimovniki: Zimovnikovskii kraevedcheskii muzei, s. 74-100.
- Lysenko, S. D. 2017. Tshynets'kii kulturnii krug — svyazuyushchee zveno mezhdu Baltiiskim i Chernomorskim regionami v epokhu pozdnei bronzy (2 tis. do n. e.). *Materiali po arkheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Krima*, 9, s. 23-66.
- Lysenko, S. D. 2019. Materialy komarovskoi i sosnitskoj kultur v ekspozitsii Arkheologicheskogo muzeya Instituta arkheologii NAN Ukraini. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (32), s. 49-62.
- Lysenko, S. D., Lysenko, S. S. 2001. Issledovaniya na mogilnike Malopolovetskoe-3 v 2000 g. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1999—2000 rr.*, s. 147-159.
- Lysenko, S. D., Lysenko, S. S. 2011. Vklad S. S. Gamchenko v izuchenie pamyatnikov tshynetskogo kulturnogo kruga. In: Platonova, N. I. (ed.). *Istoriya arkheologii: lichnosti i shkoly*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya, s. 217-230.
- Lysenko, S. D., Lysenko, S. S. 2017. Kurganopodobnie vozvisheniya s territorii Voitsekhovskogo mogilnika (po rezul'tatam issledovaniy 2013 g.). *Novoe proshloe*, 4, s. 264-285.
- Lysenko, S. D., Lysenko, S. S. 2018. Kurgannaya gruppa 3 Voitsekhovskogo mogilnika (po rezul'tatam issledovaniy 2011—2012 gg.). In: Sinika, V. S., Rabinovich, R. A. (eds.). *Drevnosti. Issledovaniya. Problemi*. Kishinyov; Tiraspol: Stratum, s. 89-112.
- Lysenko, S. D., Lysenko, S. S. 2021. Kompleks metalicheskikh izdelii zavershayushchego etapa epokhi pozdnei bronzy s territorii Voitsekhovskogo mogilnika. *Stratum plus*, 2, s. 339-360.
- Lysenko, S. D., Lysenko, S. S. 2024. Spiralni pidvisky tshynetskoho kulturnoho kola typu Lubna—Chornohorodka. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (50), s. 40-53.
- Lysenko, S. D., Lysenko, S. S., Yakubenko, Ye. A. 2008. Bulavki-zhezli iz sobraniya Natsionalnogo muzeya istorii Ukraini. In: Savinov, D. G. (ed.). *Sluchainie nakhodki:*

khronologiya, atributatsiya, istoriko-kulturnii kontekst. Sankt-Peterburg: SPbGU, s. 61-65.

Lysenko, S. D., Lysenko, S. S., Didenko, S. V., Yakubenko, Ye. A. 2005. Bronzovie ukrasheniya epokhi pozdnei bronzi — nachala rannego zheleznoho veka iz fondov Natsionalnogo muzeia istorii Ukraini. Iv: Lysenko, S. D. (ed.). *Problemy arkheologii Serednoho Podniprov'ia*. Kyiv; Fastiv: FDKM, s. 152-200.

Lysenko S. D., Shklyarevskii Ye. I., Razumov S. N., Lysenko S. S. 2015. Kurgannii mogilnik komarovskoi kulturi u s. Bukovna (rezultati issledovaniia 2010—2013 gg.). *Materiali po arkheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Kraina*, 7, s. 11-49.

Lysenko, S. S. 2002. Podveski belogrudovskogo tipa. In: Strokova, L. V. (eds.). *Muzeini chytannia (materialy naukovi konferentsii, hruden 2001 r.)*. Kyiv: MIKU, s. 116-125.

Lysenko, S. S. 2003. K voprosu o rekonstruktsii pogrebal'nogo ubranstva epokhi pozdnei bronzi na territorii Ukraini. In: Shishlina, N. I. (ed.). *Chteniya, posvyashchennye 100-letiyu deyatel'nosti Vasiliya Alekseevicha Gorodtsova v Gosudarstvennom Istoricheskom muzee*. 1. Moskva: GIM, s. 150-152.

Lysenko, S. S. 2005a. Ukrasheniya epokhi pozdnei bronzi Ukraini. *Arkheologichni doslidzhennia v Ukraini 2003—2004 rr.*, s. 348-355.

Lysenko, S. S. 2005b. Grivni, brasleti i perstni so spiral'nimi shchitkami s territorii Ukraini. In: Vasilenko, A. I. (ed.). *Problemi epokhi bronzi Velikoi Stepi*. Lugansk: Globus, s. 25-36.

Lysenko, S. S. 2012. Rekonstruktsiya pogrebal'nogo ubranstva bronzovogo veka. In: Konvaliuk, N. V. (ed.). *Arkheologichni doslidzhennia na Kyivshchyni*. Trypillia: Kyivskiy oblasnyi arkheologichniy muzei, s. 21-30.

Lysenko, S. S. 2018. Bulavki s plastinchatoi golovkoi epokhi pozdnei bronzi s territorii Ukraini. In: Sinika, V. S., Rabinovich, R. A. (eds.). *Drevnosti. Issledovaniya. Problemi*. Kishinyov; Tiraspol: Stratum plus, 125-133.

Lysenko, S. S. 2021. *Ukrasheniya naseleniya Severnogo Prichernomorya epokhi pozdnei bronzi*. Kishinyov; Kiev: Stratum plus.

Lysenko, S. S., Lysenko, S. D. 2012. Eksperimentalnie issledovaniya brasletov i griven so spiral'nimi shchitkami dlya opredeleniya ikh mesta v ubranstve. In: Kliuchnieva, I. M. (ed.) *Problemy doslidzhennia pamiatok arkheologii Skhidnoi Ukrainy*. Luhansk: Luhanskyy oblasnyi kraieznavchyy muzei, s. 272-277.

Lysenko, S. S., Lysenko, S. D. 2014. Nekotorie aspekty rekonstruktsii drevnego kostyuma i ubranstva. *Arkheologhiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (13), s. 107-119.

Lysenko, S. S., Lysenko, S. D. 2015. Novii klad komarovskoi kulturi na Kievshchine. *Materiali po arkheologii Severnogo Prichernomorya*, 13, s. 195-206.

Lysenko, S. S., Lysenko, S. D. 2017. Eksperimentalnie issledovaniya sposoba nosheniya nekotorykh ukrashenii komarovskoi kulturi. *Arkheologhiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (22), s. 190-203.

Lysenko, S. S., Lysenko, S. D. 2018. Dvusprialnie fibuli komarovskoi kulturi. In: Bruyako, I. V. (ed.). *Narodi i kulturi Nizhnego Dunaya v Drevnosti*. Odessa: Irbis, s. 107-116.

Lysenko, S. S., Lysenko, S. D. 2019. Bulavki s petelchatoi golovkoi epokhi pozdnei bronzi. *Materiali po arkheologii Severnogo Prichernomorya*, 14, s. 161-181.

Makarevych, M. L. 1940. Arkheologichni doslidzhennia v s. Bilyi Kamin. In: Yachmenov, M. I. (ed.). *Trypilska kultura*. I. Kyiv: AN URSS, s. 453-475.

Makarovich, P., Kochkin, I., Niebieshchanski, Ya., Romanishyn, Ya., Tsvalinski, M., Staniuk, R., Lieponka, H., Hildebrandt-Radke, I., Panakhyd, H., Boltryk, Yu., Rud, V., Vavrusievich, A., Tkachuk, T., Skshynietski, R., Bahyrych, Ts. 2016. *Katalog kurhannykh mohylnykh komarovskoi kultury v baseini Verkhnoho Dnistra (kolyshnie Stanislavskie voievodstvo)*. Poznan; Kyiv; Ivano-Frankivsk (elektronna knyha). URL: <https://jakubnowosad.com/katalogua/>. Data zvernennia 11.07.2023.

Markus, I., Okhrimenko, H. 2005. Paleometalevi vyroby. In: Okhrimenko, H. V. (ed.). *Arkheologichna spadshchyna Yana Fittske*. Luts'k.: Volynska oblasna drukarnia, s. 315-345.

Markus, I. Ya., Okhrimenko, H. V. 2010. *Ozbroiennia ta znariaddia pratsi naselennia Zakhidnoi Volyni IV—II tys. do R. Kh. Navchalnyi posibnyk*. Luts'k.: Volynska oblasna drukarnia.

Okhrimenko, H., Markus, I. 2005. Pamiatky skhidnotshynetskoi kultury na Volyni. In: Okhrimenko, H. V. (ed.). *Arkheologichna spadshchyna Yana Fittske*. Luts'k.: Volynska oblasna drukarnia, s. 448-486.

Panchenko, K. I. 2017. Doslidzhennia pamiatky skifskoho chasu bilia s. Zalomy na Kirovohradshchyni. *Arkheologhiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23), s. 335-339.

Petrenko, V. G. 1978. *Ukrasheniya Skifii VII—III vv. do n. e.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, D4-5. Moskva: Nauka.

Pyvovarov, S., Ilkiv, M. 2009. Novi znakhidky skar-biv epokhy bronzy — ranoho zaliza na terytorii Zakhidnoi Ukrainy. In: Otroshchenko, V. V. (ed.). *Vzaimozv'iazky kultur epokh bronzy i ranoho zaliza na terytorii Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy*. Kyiv; Lviv: Instytut ukrainoznavstva im I. Kryp'iakevycha, s. 89-98.

Rabinovich, M. G. (ed.). 1986. *Drevnyaya odezhda narodov Vostochnoi Yevropy*. Moskva: Nauka.

Rudynskiy, M. Ya. 1928. Arkheologichni zbirkky Poltavskoho muzeiu. In: Benderovskiy, V., Ryzhenko, Ya., Havrylenko, M. (eds.). *Zbirnyk prysviachenyi 35-richchu muzeiu*. I. Poltava: Poltavskiy derzhavnyi muzei im. V. H. Korolenka, s. 29-62.

Rybalova, V. D. 1961. K voprosu o khronologii nekotorykh grupp pamyatnikov epokhi bronzy i rannego zheleza na Ukraine. *Arkheologicheskii sbornik gosudarstvennogo Ermitazha*, 2, s. 9-25.

Svieshnikov, I. K. 1966. *Zvit z roboty Volynskoi arkheologichnoi ekspeditsii v 1966 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1966/72.

Svieshnikov, I. K. 1967. *Zvit z roboty Zakhidno-podil'skoi arkheologichnoi ekspeditsii v 1967 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1967/52.

Sveshnikov, I. K. 1968. Bogatie pogrebeniya komarovskoi kulturi u s. Ivanya Rovenskoii oblasti. *Sovetskaya arzeologiya*, 2, s. 159-168.

Svieshnikov, I. K. 1974. *Istoriia naselennia Peredkarpattia, Podillia i Volyni v kintsi III — na pochatku II tysiacholit-tia do nashoi ery*. Kyiv: Naukova dumka.

Sveshnikov, I. K. 1990. Srednii period bronzovogo veka Pri-karpattia i Volini. Tshinetsko-komarovskaya kultura. In: Chernish, A. P. (ed.). *Arkheologiya Prikarpatya, Volini i Zakarpattia (eneolit, bronza i rannee zhelezo)*. Kiev: Naukova dumka, s. 78-88.

Seheda, S. P. 2001. *Antropolohichniy sklad ukrainskoho narodu: etnogenetichniy aspekt*. Kyiv: Vydavnytstvo im. Oleny Telihy.

Sinika, V. S., Telnov, N. P. 2018. Skifskii kurgan 116 pervoi polovini III v. do n. e. u s. Glinoe. In: Sinika, V. S., Rabinovich, R. A. (eds.). *Drevnosti. Issledovaniya. Problemi*. Kishinyov; Tiraspol: Stratum plus, s. 223-266.

Smirnov, Yu. A. 1997. *Morfologiya prednamerennogo pogrebeniya*. Moskva: Vostochnaya literatura.

Telegin, D. Ya. 1982. Staroselskii klad pozdnei bronzy iz Cherkasskoi oblasti. *Sovetskaya arkheologiya*, 1, s. 222-224.

Terenzhkin, A. I. 1957. Srednee Podneprove v nachale zheleznoho veka. *Sovetskaya arkheologiya*, 2, 47-63.

Terenzhkin, A. I. 1961. *Predskifskii period na Dneprovskom Pravoberezh'e*. Kiev: AN USSR.

Fitzke, Ya. 2005 (1938). Tsohorichni arkheologichni doslidzhennia na Volyni. In: Okhrimenko, H. V. (ed.). *Arkheologichna spadshchyna Yana Fitzke*. Luts'k.: Volynska oblasna drukarnia, 99-100.

Chernikh, Ye. N. 1976. *Drevnyaya metalloobrabotka na yugo-zapade SSSR*. Moskva: Nauka.

Shyshkin, R. H., Lysenko, S. D. 1996. Pokhovannia skhidnotshynetskoi kultury poblyzu s. Malopolovetske. *Arkheologhiia*, 1, s. 146-150.

Iahodynska M., Ilchyshyn V. 2020. Doslidzhennia mohylnyka bilia s. Kordyshev. *Arkheologichni doslidzhennia v Ukraini 2019 r.*, s. 274-277.

Yatsenko, S. A. 2006. *Kostyum drevnei Yevrazii: iranoya-zichnie narodi*. Moskv: Vostochnaya literatura.

Berezanskaja, S. S., Klocko, V. I. 1998. *Das Graberfeld von Hordehau. Archäologie in Eurasien*, 5. Rahden: Marie Leidorf.

Cavruc, V., Dumitroaia, G. (eds.) 2001. *Cultura Costișa în contextul epocii bronzului din România*. Piatra-Neamț: Constantin Matasă.

Cynkałowski, A. 1961. *Materialy do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Archeologiczne.

Fitzke, J. 1938. Tęgoroczne badania archeologiczne na Wołyniu. *Z otchłani wieków*, XIII, s. 125-128.

Florescu, M. 1970. Probleme de la civilization de Costisa a la lumiere du sântago de Borlesti. *Dacia*, 14, p. 51-81.

Gyrski, J., Lysenko, S., Makarowicz, P. 2003. Radiocarbon chronology of the Trzciniec Cultural Circle between the Vistula and Dnieper basins. *Baltic-pontic studies*, 12, p. 253-306.

Kirkor, A. H. 1878. Sprawozdanie i wykaz zabitków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w roku 1877. *Zbiór wiadomości do Antropologii krajowej*, II, s. 3-18.

Kostrzewski, J. 1924. Z badań nad osadnictwem wczesnej i środkowej epoki brązowej na ziemiach polskich. *Przegląd archeologiczny*, II, 2 (Rok 1923), s. 161-218.

Kostrzewski, J. 1927. Przyczynki do epoki brązowej na Wołyniu. *Przegląd archeologiczny*, III, 2 (Rok 1926), s. 111-115.

Kozłowski, L. 1928. *Wczesna, starsza i spódkowa epoka brązu w Polsce*. Lwów: Towarzystwo Naukowe we Lwowie.

Makarowicz, P. 2010. *Trzciniecki krąg kulturowy — wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy*. Poznań: wydawnictwo Poznańskie.

Makarowicz, P. 2019. Dom zmarłych z kurhanu 6 w Bukivnej. Z badań nad architekturą podkurhanową w górnodniestrzańskiej enklawie kultury komarowskiej. W: Szmyt, M. (ed.). *Vir Bimaris. Od kujawskiego matecznika do stepów nadczarnomorskich*. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, s. 737-753.

Makarowicz P., Lysenko S. D., Koćkin I. T. 2013. Kurhany z epoki brązu nad Górnym Dniestrem — polsko-ukraińskie projekty badawcze. *Folia praehistorica poznaniensia*, XVIII, s. 151-176.

Makarowicz, P., Goslar, T., Niebieszczański, J., Cwaliński, M., Kochkin, I. T., Romaniszyn, J., Lysenko, S. D., Ważny, T. 2018. Middle Bronze Age societies and barrow line chronology. A case study from the Bukivna «necropolis», Upper Dniester Basin, Ukraine. *Journal of Archaeological Science*, 95, July 2018, p. 40-51.

Makarowicz, P., Goslar, T., Szczepanek, A., Yahodynska, M., Ilchyshyn, V., Kozak, A., Romaniszyn, J., Niebieszczański, J., Rud, V., Pospieszny, L. 2024. Barrow Necropolis from the 3rd and 2nd Millennia BC in Western Ukraine. A Bayesian Modeling and Isotopic Study. *Radiocarbon*, 2, p. 326-340.

Miśkiewicz, J. 1978. Kultura Trzciniecka. In: Hensel, W. (ed.). *Prahistoria Ziemi Polskiej*. III. Wrocław: Warszawa; Kraków; Gdańsk: PAN, s. 173-196.

Mozsolics, A. 1967. *Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonta von Hajdusómsion und Kosziderpodlós*. Budapest: Akadémiai kiadó.

Müller-Karpe, H. 1980. *Bronzezeit (Dritter teilband, tafeln)*. Handbuch der vorgeschichte IV. München: C. H. Beck.

Petrescu-Dîmbovița, M. 1977. *Depozitele de bronzuri din România*. București: Academia Republicii Socialiste România.

Rogozińska, R. 1959. Cmentarzysko kultury komarowskiej w Bukowni. *Materialy Archeologiczne*, I, s. 97-114.

Siwkówna, I. 1938. Tymczasowe wyniki badań terenowych w Bukowni, pow. Tłumacki. *Z otchłani wieków*, XIII, s. 67-70.

Sulimirski T. 1936. Cmentarzysko kurkhanowe w Komarowie koło Halicza i kultura komarowska. *Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności*, XLI, 9, s. 273-277.

Sulimirski, T. 1968. *Corded ware and globular amphorae North-East of the Carpathians*. London: Athlone.

Swiesznikow, I. K. 1967. Kultura komarowska. *Archeologia Polski*, 12, 1, s. 39-107.

Węgrzynowicz, T. 2001. *Zabytki z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza z Ukrainy i Białorusi w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie*. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie.

Wels-Weyrauch, U. 1978. *Die Anhänger und Halsringe in Südwestdeutschland und Nordbayern*. Prahistorische Bronzefunde, XI, 1. München: C. H. Beck.

Wels-Weyrauch, U. 1991. *Die Anhänger in Südbayern*. Prahistorische Bronzefunde, XI, 5. Stuttgart: F. Steiner.

S. D. Lysenko, S. S. Lysenko

SOURCES FOR THE RECONSTRUCTION OF ADORNMENTS OF THE PEOPLE OF KOMARIV CULTURE

The currently available materials do not allow us to reconstruct the clothing of the people of Komariv culture even hypothetically that does not exclude the possibility of searching the common features of the costume complex and the elements of decoration. The sources of such constructions are mutual occurrence of the adornments in closed assemblages (burials, hoards), its location relative to the skeleton, analysis of the adornments parameters and empirical research.

Comparative rareness of metal decorations in Komariv culture burials, the absence of local sources of raw materials for their production allow us to consider the presence of adornments in burials, especially of such metal-consuming, as pins, bracelets, neck torques, as elements of the festive (wedding, funeral?) decoration of the persons of high social status / rank.

A full set of festive decorations of the northern groups of Komariv culture includes a pin, neck torques and bracelet/bracelets. The most stable combination of large adornments one can observe in Volhynia and Kyiv-Cherkasy groups: pin, neck torques, a pair of multi spiral bracelets (on the wrist) and a pair of bracelets with spiral shields (on the shoulders?) (Ivanina, Kordyshiv, Malopolovetske). In the Galitsia group the bracelets with spiral shields have not been found, the place of multi spiral bracelets is occupied by massive casted bracelets. In this case the festiveness of the complex is emphasized by additional use of three more categories of little adornments (Komariv).

Unlike the main body of forest-steppe Comarovo culture groups, the elite burials of Podillia group create a feeling of «festiveness» of decoration due to using the large number of small adornments, first of all the rings-pendants, pendants and necklaces from amber beads (Hordiivka), which replaced the neck torques (Bar).

Keywords: Late Bronze Age, Trzciniec Cultural Cycle, Komariv Culture, accessories.

Одержано 21.10.2024

ЛИСЕНКО Світлана Станіславівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Svitlana LYSENKO, PhD, Senior Researcher, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-6713-6074,
e-mail: sspssl2000@gmail.com.

ЛИСЕНКО Сергій Дмитрович, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Sergiy LYSENKO, PhD, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-9624-0364,
e-mail: suraganga1@gmail.com.